

ИЛИН

Сахалыы түһүмэх. 2012 с. 1 №-рэ

ИЛИН

На якутском языке. № 1, 2012

Сүрүн редактор Олег Сидоров
Эппиэттээх редактор Зоя Петухова

Ис тутула

2 Людмила Кулаковская
Көнүл сайдыыга тиэрдэр суолунан

Харысхал
6 Саха киһитин олобун онкуллара

Харысхал
8 Ааспыт кэм аартыктарынан

**Людмила
Кулаковская**

Көнүл сайдыыга тиэрдэр суолунан

Саха литературатын төрүттээчи, төрөөбүт тылын, норуот историятын уонна культуратын чинчийэччи, норуот фольклорун утумнаах хомуйааччыта уонна үөрэтээччитэ, сырдааччы, наука араас салааларыгар маннайгы суолу тэлээччи, сахалартан биир бастакы учуутал, киэн дириг көрүүлээх гуманист-философ Алексей Елисеевич Кулаковскай-Өксөкүлээх Өлөксөй саха өйүн-санаатын, сизрин-туомун тутуспут, нус бааччы олохтоох, сүрдээх эйэлээх, дыһун дьонтон Елисей Васильевич уонна Анастасия Николаевна Кулаковскайдартан үһүс оҕонон 1877 с. кулун тутар 4 (16) күнүгэр Таатта (оччотооҕу Боотурускай) улуһун IV Дьохсоҕон нэһилиэгэр төрөөбүтэ. Бу аҕа ууһа бары даҕаны баскөс, сэхэн-сэппэн дьон этилэр. Ол да иһин эрдэһиннээх таабырыннаах, норуот муударана инпит өс хоһооно тыллаах хоһоо кинилэргэ хонон, абыланнаах остуоруйалардаах айанныыт кинилэргэ тохтоон, улуу олонхоһут кинилэргэ олонхолоон, ылам ырыаһыт кинилэргэ ыллаан ааһалара. Ылбахай ырыаһыттардаах, сүдү олонхоһуттардаах Тааттаҕа норуот уусуран тылынан баайа мунутуу сайдан турар кэмэ этэ. Айар тыл абылангыгар – Өксөкүлээх Өлөксөй бииргэ төрөөбүт убаһа Иван Елисеевич – Оонньуулаах Уйбаан – эмиэ ылларан, кэпсээннэ кирибит ырыаһыт буолбута, оттон абаҕата Быргый Уйбаан улуус мунньахтарыгар тизээн илдьэр сир түннүгэ, сээркээн сэхэнньитэ, билгэһитэ, бөлүһөгө оҕонньор этэ.

Кулаковскайдар, Собакиннар, Сивцевтар аймах оччотооҕу кэм инники кирибиитигэр сылдьар өйдөөхтөрүн-санаалахтарын, Өлөксөй хос эһэлэрэ Өлөксөй Собакин, Сэмэн Сивцев, эһэтэ Ньюкулай Собакин үөрэхтээх дьоннорун

архыыпка харалла сытар тус докумуоннара туоһулууллар. Онон үөрэх туһалааһын эрдэттэн билбит Дэлиһиэй, улахан ороскуоту сүгэрин аахсыбакка туран, түөрт оҕотун төрдүүннэрин үөрэттэрэ сатаабыта, билиигэ-көрүүгэ тардыһыы кыымын сахпыта. Өлөксөй тоҕус сааһыгар дылы Тыараһаҕа олохтоох эбэтигэр, эһэтигэр Собакиннарга иитилибитэ. Чурапчы оскуолатын 1890 с. туйгуннук бүтэрбит, үөрэххэ тардыылаах Өлөксөйү дьоно, сылы быһа үрдүкү сууттарынан туруорсан, эмиэ ороскуот бөһөтүн көрөн, реальный училищеҕа киллэрбиттэрэ. Үйэлэр усталарыгар холоонһа буолан олоҕорбут, туора урдустар диэн үөрэхтэн матар аналлаах саха саннаахтарга бу улахан кыйыы этэ. А.Кулаковскай 1897 с. реальной училищени туйгун ситиһиилэрдээх бүтэрбитэ. Үөрэнэр сылларыгар Алексей ордук математика, черчение, геометрия курдук предметтэргэ уһулуччу дьөһүрдэҕэ биллэрэ. Кинини долгутар араас проблемаларга аахпытын ырытан, үгүс көрүүлэри холбуу тутан үөрэтэн араас трактаттары, рефереттары суруйар идэлээбэ. Холобурун ыллахха, саха норуота эстиэ дуо диэн санааттан кини норуоттар хайдах үөскүүллэрин, сиртэн симилийэллэрин ырыыналаан көрбүт. “Соххор-доҕолон” үөрэхтээх дьонтон элбэх, сахалыы туох да бэчээттэнэр кыаҕа суох кэмигэр хайдах үөрэҕи тарҕатыахха сөбүй диэн, былыргы книжниктар туһаларын, оруолларын үөрэппит.

Салгыы үөрэнэрин көнүлүлүүр аттестат ылбыта эрээри, оҕо эрдэбиттэн олоһун норуот сайдыытыгар аныырга санаммыт буолан, дойдутугар тахсыбыта.

Людмила Реасовна Кулаковская, филологический наука кандидата, доцент, Өксөкүлээх Өлөксөй институтун директора..

Сахаттан маннайгы врач П.Н.Сокольников улахан библиотекатыгар баар экономика, философия, тыл, история уонна литература боппуруостарыгар анаммыт кинигэлэри аахпыт, тус улахан библиотекаламмыта. А.Е.Кулаковскай бастаан улууска көмөлөһөөччү, онтон Таатта нэһилиэктэригэр бэйэ суруксут буолан үлэлээбитэ. Улууска оскуолалар аһыллалларыгар улаханньык үлэлэспитэ, сорох нэһилиэктергэ сир түнэттигин санаттаан онотторбута, арыгыны, хаартыны утары үлэ ыттан арыгыта суох уруулары, илии-атах оонньуутун, оһуохай кизһэлэрин тэрийтэлээбитэ. 1907 с. Дьокуускайга олохсуйбута уонна 1910 с. диэри Өймөкөөннө суруксутунан, оскуола, балыһа, куораттан Иркутскайга диэри телеграф линиятын тутуугу үлэлээбитэ. Дьон-сэргэ олоһун тупсарар тэрээһиннэри толкуйдаан, бары өттүттэн үөрэтэн баран, добогторун уонна да атын саха үөрэхтээхтэрин кытта “Общество якутских культуртрегеров” диэн ааттаах түмсүүнү тэрийэргэ былаанналар. Ол инниттэн, тыа сиригэр олоһун төрдүттэн уларытаары, бииргэ үөрэммит добурунаан С.П. Барашковтын 1910-1912 с.с. Качыкаатка саналы тииптээх хаһаайыстыба тэрийбиттэрэ. Үлэлэрин үс сыллаах түмүгүн дьонно-сэргэ тарҕатаары, 1912 с. бэс ыйын 25 к. саха интеллигенциятын съездин ытарга былааннаммыттара. Бастатан туран, съездкэ көрүллэр боппуруостарга туһааннаах анаары илдьит суруйбута. Онтун бэрт элбэх купуйа гынан устан баран улуустарга олоһор саха интеллигенциятыгар, бэйэтин билэр дьонноругар, табаарыстарыгар ыталаабыта. Ол гынан баран, ити съезд оннугар Романовтар династиялара 300 сыл устата Россияны баһылаабыттарыгар аналлаах инородецтар муньахтара буолан, ити тэрээһиннэрэ туһата суох хаалбыта.

Алексей Кулаковскай 1910 с. саҕалаан 14 сыл устата Качыкаатка дьэ учууталынан, Бүлүүгэ үс кылаастаах училищеска, Бодойбо бириискэтин оскуолатыгар, кэлин Качыкаат, Таатта оскуолаларыгар, онно эбии Дьокуускайдаагы педтехникумга сүрүннээн учуутал үлэтинэн дьарыктаммыта. 1917-1919 сс. Верхоянскый уокурук комиссарынан үлэлээбитэ. Сукка ылларбыт хотугу улуустар олохтоохторун бурдугунан, туһунан, саа ээбинэн хаачыйыыны тэрийэн өрүһүйбүтэ. Гражданскай сэрии сылларыгар Өймөкөөннө олоһор баран 1924 с. Дьокуускайга кэлбитэ. 1924-1925 сс. тыл, алпаабыт, фольклор, этнография боппуруостарыгар күүскэ үлэлээбитэ. Ыстатыйалары, научнай үлэлэри суруйталаабыта, 2 томнаах “Ырыа-хоһоон” диэн хоһооннорун хомурунньугун бэлэмнээбитэ бэчээккэ тахсыбыта.

1925 с. А.Е.Кулаковскай Бакуга буолар I тюркологическай съезд үлэтигэр делегатынан талыллан собуруу командировкаҕа барбыта. Ахсынньы бүтүүтүгэр Москваҕа, аас-туор уонна уһун сындылланнаах айантан куртабын ыарыыта бэргээн, тийбитэ. 1926 с. тохсунньугар балыһаҕа киирэн баран, үс операция кэнниттэн, бэс ыйын 6 күнүгэр сырдык тына быстыбыта. Онно Даниловскай кладбищеска көмүлүбүтэ.

Өксөкүлээх Өлөксөй бастакы айымньытын “Байанай алгыһын” 1900 с. суруйбута. Уһулччулаах литературнай критик Эрчимэн: “Биһиги маннайгы поэптытын, ученайбытын – А.Кулаковскайы аан маннай саха алгыстаах тыла айар, чинчийэр үлэҕэ көбүлээбит эбит. Ити саныахха үчүгэй. “Алгыс аалы көтөбөр” диэн өс хоһооно. Алгыс амарах истин ийиилээх, өрө күүрүүлээх, күүстээх тылыннан саҕаламмыт саха литературата инникитин бэйэтин эрэ норуота буолбакка, атын норуоттар эмиз кэрэхсээн ааҕар, киһи аймах бүтүүн тыын боппуруостарын таарыйар, чахчы үрдүк уус-уран айымньылары биэрибэ”, – диэн бэргэнник эпипит¹. Ити алгыстан саҕалаан суруйбут хоһоонноро, поэмалара олох кырдыгынан, киһи аймах ис дьинин, олоһун-дьаһабын олус диригин көрдөрөллөр. Айымньыларыгар биир киһи дьылҕатыттан (“Тыа дьахтара”, “Сүүһүн туолбут эмээхсин ырыата”, “Эр аһыта”) саҕалаан бүтүн киһи-аймах кэскилин туһунан философскай ырытыылары (“Ойуун түүл”, “Төрүү илигиттэн түннэри төлкөлөппүт”, “Өй сүрэх икки мөккүөрэ”), өтө көрүүлэри киллэрбитэ. 1910 с. суруллубут “Ойуун түүл” аан дойду олоһун-дьаһабын, сайдыытын анаарар поэма суруйааччы саамай бөдөн айымньыта. Айымньылар революция иннинэ илиинэн уһуллан бэрт киэнник тарҕаммыттара уонна сэбиэскэй эрэ кэмгэ 1924, 1946, 1957, 1978 с.с. бэчээттэммиттэрэ. 1979 с. научнай үлэлэрин хомурунньуга бэчээттэммитэ. 2002 с. А.Е.Кулаковскай айымньыларын уонна чинчийиилэрин тоҕус томнаах толору научнай таһаары бэлэмнэнэр. 2009 с. уус-уран айымньылар кирибит I том бэчээттэммитэ.

“Алексей Елисеевич Кулаковскай – Өксөкүлээх Өлөксөй олоҕо уонна айар үлэтэ Саха сиригэр норуоттарын бүтүннүүтүн өлбөт-сүппэт духовнай баайыгар тэннэрэр. Кини уус-уран айымньылар, этнография, фольклорга үлэлэрэ, Саха сиригэр айылҕатын чинчийиилэрэ, нору-

оттар олохторун уонна общество тутулун анаарар трактаттара, төрүт итэҕэл, тыл, литература уратыларын ырытыылары, сыаналааһыннара – барыта кэм аастабын аайы ис хоһоонноро диригээн, суолталара улаатан иһэр аналлаахтар... Кини олох эдэр эрдэбиттэн тулалыыр эйгэни, олох-дьаһах хаамыытын кэтээн көрүүлэригэр, аахпытын диригник өйдүүрүгэр, уратытык сыаналырыгар научнай-чинчийэр үлэҕэ тардыһыта, онно киэн өрүттээх дьобура итэҕэтиилээхтик көстөр. Олоһун устатыгар төрөөбүт дойдутун киэн нэлэмэн иэнигэр анаан айаннаан хомуйбут матырыйааллара Саха сиригэр норуоттарын историятыгар гуманитарнай уонна естественнэй наукалар, социальнай философия төрүттэрин олохтообуттара. Бу үлэлэр улаҕалаах толкуйдаар, ураты логическай ситимнэрэ, урут үөрэтиллибит, хомуллубут матырыйаалларга тоҕоостоох тирэҕириилэрэ, оноһуллубут түмүктээһиннэри чуолкайдааһыннара уонна салгы сайыннарыылара – барыта А.Е.Кулаковскай билиитинэн-көрүүтүнэн бэйэтин кэмин улахан чинчийтэрин кытта тэн кэрдиискэ турар философ буоларын дакаастылылар. Кини бөдөн үлэлэрэ: “Якутской интеллигенции” – социальнай-экономическай чинчийи, “Материалы для изучения верований якутов”, “Виды животного и растительного царств, известные якутам”, “Якутские пословицы и поговорки”, “Статьи и материалы по якутскому языку”, “Правила якутского стихосложения” – 1910-1925 сыллардаахха суруллубуттара. Олоһун бүтэһик күннэригэр тийэ саха тылын грамматикатыгар кэскиллээх чинчийиилэри онорбута. Бакуга тюркологтар съездэригэр кыттар, атылы тыллаах омуктар үлэлэрин сиһилии билсэн, тыл наукатыгар тус бэйэтин сылыктааһыннарын (научнай гипотезаларын) чуолкайдьыр, биэргэтэр баҕа санаалааҕа. 1926 сыллаахха балыһаҕа сытан, саха тылын грамматикатын суруйан бүтэрбитэ уонна алфавиты бэчээттиир массыынкаҕа киллэри бэрээдэгин онорбута”, – диэн Өксөкүлээх Өлөксөй чинчийээччи быһыытынан уратытын уонна суолтатын биллиилээх литературовед П.В.Максимова-Сивцева суруйбута.²

Алексей Кулаковскай Өксөкүлээх Өлөксөй дуо дэтэн албан ааттанарыгар төрүөттэринэн буолбуттара:

Маннайгытынан, саха норуотун өйө-санаата, дууһата, итэҕэлэ, олоһу-айылҕаны анааран көрүүтэ, уус-уран айымньыта.

² Максимова П.В. А.Е.Кулаковскай – Өксөкүлээх Өлөксөй // Өксөкүлээх Өлөксөй. Айымньыларын уонна чинчийиилэрин тоҕус томнаах толору таһаары. Т.1: Ырыа-хоһоон. – Новосибирск: Наука, 2009. – 9-10 с.с.

¹ Шестаков Е.П. – Эрчимэн. Өксөкүлээх өрүү тыыннаах. Ыстатыйалар. Дьокуускай: “Бичик” нац. кинигэ кыһата, 1995. – 87 с.

Бэйэтэ суруйан турар: "Я сам природный якут, рос и воспитывался среди косных якутов и вне сферы влияния русского языка...верил во все то чему верили окружающие, и все то, что предлагаю в "Материалах" я впитал в себя вместе с молоком матери...". Бу кини саха норуотун өйүн-муударанын ингэриммитин кэрэһитэ. Дэлэбэ эпэттэр "Улуу киһи омук иһиттэн тахсар" диэн;

Иккиһинэн, дыэ кэргэн, аймах-уруу дьонноро, тулалыыр эйгэтэ;

Үсүһүнэн, реальнай училищени бүтэрэн баран дыаныһан туран Европа литературатын, ордук нуучча поэзиятын, наука ситиһиилэрин салгыы үөрэппитэ. Ол курдук, саха тылын диригинник чинчийээри, билээри түүр омуктар тылларын үөрэппитэ. Ханлык хайысханан саха тыла сайдыан сөбүн тобулаары эсперантоны, саха алфавитын аяары стенографияны баһылаабыта.

А.Е.Кулаковскай, дыэ кырдык, били былыргы ырыаһыттар-тойуксуттар ыра санаа гынан ыллаабыттарын курдук – кырдыабастан сүбэтин, эдэртэн эйэтин ылбыт, биир тыллаах, көнө сүрүннээх, бар дьонугар туһалаах киһи этэ. "Тангара биэрдэбинэ киһиэхэ барытын биэрэр" дииллэрин курдук, бары өттүнэн дэгиттэр талааннаах: сахаттан биир бастакы артыыс, сөн куоластаах ырыаһыт, үөрэппит оҕолорун дириг убаастабылын ылбыт учуутал, кэпсэлгэ сылдыар күүстээх-уохтаах, кытыгырас, киһиэхэ кыаттарбатах саахыматчыт, аатырбыт Дьүлэй Бүөкээннэ эрэ баһыттарар дуобаччыт, дэгиттэр мас, муос, тимир ууһа киһи бэйэтэ баарыттан дьон номоҕор кириэн кирибитэ.

Улуу поэт, наука араас көрүннэрин уһулуччулаах чинчийээччитэ, сырдатааччы бөлөһүөк А.Е.Кулаковскай – норуот сайдарыгар сүнкэн сабыдыаллаах, өйүн-санаатын, айар үлэтин суолтата күнтэн-күн улаатан, диригээн иһэр.

Кини айымньылара анардас саха олоһунан мунурдаммакка, общество бүтүннүүтүн сайдыытын күтүгүннээх боп-пуруостарын, норуоттар бэйэ-бэйэлэрин икки ардыларынаагы сыһыаннаһыларын, улахан норуоту кытта кыра омук алтыһытын, бэйэтин норуотун уруккутун, билинни олоһун-дьаһаҕын уонна кэлэр кэскилин, киһи аймах үрдүкү сыаннастарын (кырдык, суобас, киһини ытыгылааһын, амарах, ыраас сүрэх) критерий туттан көрдөрөллөр.

Бэркэ диэн сыралаһан цивилизованнай, демократической общество диэни тэринэн эрэр кэммитигэр, бүгүҥнү наука ситиһиилэрин илиибитигэр бобуччу тутан туран көрдөхпүтүнэ, урут омсолоох дэммит А.Е.Кулаковскай көрүүлэрэ барыта кырды-

ыктаах эбиттэр. Бу үлүгэрдээх киһи-аймах өйө-санаата айгырааһынын, сир ийэ урусхалланытын, сүүс сыл анараа өттүгэр "Ойуун түүлүгэр", "Саха интеллигенциятыгар" илдьитигэр эппит, сэрэппит уонна ону кыайар баар эрэ күүһүнэн киһи-аймах барҕаны барҕалыыр өйө-төйө, үөрэбэ-культураата буолар диэн тоһоҕолоон кэбиспит биһиги улуу Өксөкүлээхпит.

Онон, Сахатын сириг дьонун тыыннаах, чөл хаалларар туһуттан нуһаран олох диэни билбэккэ, былааска-үпкэ тардыстыбакка, үрүн-кыһыл диэки буолбакка, харана дьонун өйүн уһугуннараары, сырдыкка-үөрэххэ талыһыннараары отутча сылы быһа соҕотобун сору көрөн, туруорбут сыалын ыар баттыгас оностон, түүннэри-күнүстэри үлэлээн үрүлүйбүтэ.

Дэ ол да иһин, Өксөкүлээх Өлөксөйү норуота харыстаан, көмүскэһэн, бэйэтин духовнай сирдьитин курдук тутан баччаанна диэри кэллэ. 1927 сылтан 1989 сылга диэри литературнай нэһилиэстибэни сыаналааһынна уһун да мөккүөр буолбута. Былаас өттүгүтэн бастаан утаа А.Е.Кулаковскайы буржуазнай национализмга буруйдуу-буруйдуу, кини талаанын билинэн, урукку олобу кириитикэлиир диэбит хоһооннорун туһанаахха диэбиттэрэ. Онтон репрессия сылларыгар букатыннаахтык норуот өйүгүтэн-санаатыттан Өксөкүлээһи суох онорор суолугар турбуттара. 1944-1950 сс. олох арыый сымнаан аны поэт көрүүлэригэр буржуазнай националистической итэҕэстээх эрээри литератураны төрүттэспитэ, сахалартан араас хабааннаах маннайгы ученай этэ диэн буолбута. 1951-1956 сс. эмиэ умса ууруу, 1956-1961 сс. репрессияламмыт дьоннор ааттарын тилиннэриини кытта сэргэ А.Е.Кулаковскай эмиэ ааттанар буолбута. Итинтэн ыла кини нэһилиэстибэтигэр сыһыан улам уларыттан барбыта уонна 1989 с. букатыннаахтык биһирэммит өйдөбүл олохсуйбута.

Санаан көрүн эрэ, хаһан, ханнык дойдуга баарый бу биһиги дьоммут-сэргэбит курдук, Сэбискэй кэм сабана, туохха барытыгар классовой уонна партийнай сыһыан эрэ сыанабыл буолан ирдэнэр кэмигэр, уһукутаах уһун 70-ча сылы быһа туруулаһан туран, бэйэтин улуу уолун аатын-суолун, айбыт айымньытын көмүскэспит түбэлтэтэ?

Туох да омуна, күүркэтиитэ суох бу саха дьонун историятыгар биир саамай үрдүк, иннибитигэр күөн туттар, дурда-хаха оностор духовнай кыайыбыт буолар.

Ким эмэ санаан көрбүтэ дуо, арай олон биэрэн киһибитин үнтү тэбистэрин биэрбит буоллуохха, оччоҕо биһиги манньк эрэллээхтик, ыраастык, кыайылаахтык сананаахпыт этэ дуо? Биһиги но-

руот курдук норуоппут, ааппытын-суолбутун сиргэ-буорга тэбистэрбэтэхпит, бэйэбит ыраас суобасытын киртиппэтэхпит, син эмиэ атын омуктар курдук дьонун дьоммут диэн сананаахпыт этэ дуо? Итинни билбит курдук эттэбэ дии улуу поэппыт "Ахсым алдыахайтан аат алдыанара баар", – диэн.

Онон бүгүн биһиги дириг махтал тылынан өйдөөн ааһахтаахпыт саха чулуу дьоннорун: Суорун Омоллоону, Амма Аччыгыйын, Чысхааны, Сем.П. уонна Софр.П.Даниловтары, В.С.Яковлев-Даланы, Р.А.Кулаковскайы, Г.П.Башарины, Е.Е.Алексеевы, В.Н.Чемезовы, А.Е.Мординовы, И.Е.Федосеевы, Е.П.Шестаковы, И.Е.Винокуровы, армянка А.А.Петросяны, грузин Г.И.Ломидзены, азербайджанец Ч.Г.Гусейновы, украинец М.Н. Пархоменконы, нуучча норуотун уһулуччулаах дьонун А.С.Ольхону, В.А. Солоухины, В.П.Кочеткову уо.д.а.

Махтал тылбытын тиздиэхтээхпит Президенттэрбитигэр М.Е.Николаевка уонна Е.А.Борисовка, историк В.Н.Ивановка.

Өксөкүлээх Өлөксөй өйүн, талаанын сыаналыырга манньк түгүннэри чорботон бэлиэтиэххэ наада.

1. Кини олорон ааспыт олоһун, үлэлээн хаалларбыт үлэлэрин, айан хаалларбыт айымньыларын сүрүн тыһына – үтүөнү, саннын оноруу, айар-тутар дьобуру көбүлээһин, эйэ дэмнээхтин олох үрдүк кэрдиистэрин ситиһии буолар. Революционнай алдыатыгыа—кээһэтигэр кыырпах да саа ынырыыны онорботоҕо.

2. Кини суруйбут хоһоонноро саха олоһун энциклопедиятынан сыаналаналлар.

3. Сахалартан аан маннайгынан саха омук итэҕэлигэр, сизиргэр-туомугар, фольклоругар, тылын үөрэбэр олус киэн хабааннаахтык, бары силигин ситэрэн научнай үлэлэри суруйбута.

4. Кулаковскай философ быһыытынан сайдарыгар кини киһи-аймах эрэйин-мунун этинэн-хаанынан, өйүнэн эрдэ билбитэ төһүү буолбута.

Холобур, 16-лаах эрэ сылдьан суруйбут 2 рефератыгар улахан поэт тылы, олоһу уонна олох сокуонун биэс тарбаҕын иһигэр оонньотор эбит диэн өйдөөбүт. Ити өйдөбүлүн аан дойду дьонун, чуолаан нуучча норуотун историятыттан уонна улуу Пушкинтан булбут уонна манньк түмүк онорбут: "Нуучча улуута элбэх, оттон саамай киниэхэ наадалааҕа **көнүлүн, сайдарын хааччыгар усулуобуйата – бэйэтэ туспа государство буолбута, онон бэйэтин бэйэтэ дьаһанар, көмүскэнэр кыахтаммыта** буолар."

5. Общество сайдар сокуоннарын

өйдөөхүнгэ **Кулаковскай, кини өйүн үрдүктүк суолталаан**, общество сайдыытын хамнатар күүхүнэн өй-санаа, үөрэх буолар диэн эппитэ. Үөрэх (нууччалы эт-тэххэ просвещенная цивилизация) тий-бэттэн аан дойдуга бары алдьархайдара тахсаллар диир. Кини, икки атах өйүн, көнүлүн баттыыр, таннары тарда сытар **Хаалыттан** (Невежество) тахсыахтаах – үөрэх, сурук, цивилизация, наука, культура күүхүнэн. **Көнүл Сайдыыга тирдэр атын суол суох** диир. Россияны 8-9 % үөрэхтээх судаарыстыбага киллэрэн туран, ол дьон культураны сайыннарбат буоллахтарына судаарыстыба судаарыстыба аатыттан тахсар диэн бэлиэтиир. Онон өлбөт-сүппэт иһин икки атах, кини барахсан – **өйүн, үөрэхтин холбохтоох**. Онон бары баар омук барыта тардыһахтаах. Кини хаалыттан (бары быстах быһыыттан, бэйэ-бэйэни сизһииттэн, өстөһүүттэн-өлөрсүүттэн, айылҕаны тэпсииттэн) босхолонохтоох. Кини айылҕа тыһын быһыа суохтаах.

Онон кини олохун дьоно-сэргэтэ **Хаалыттан тахсан Көнүл сайдыыга тардыһалларыгар анаабыта**.

Кини аймах урукку ситиһиилэргэ тирэҕирэн иннин диэки сайдар. Биһиги литературабытын, наукабыт араас салаатын, философиябытын төрүттээбит Өксөкүлээхпит өйүн-санаатын ырытан кизн эйгэбэ таһаардахпытна, кини ситиһиилэригэр тирэҕирэн үлэлээтэхпитинэ-хамнаахтаахпытна бэрт далааһыннаахтык инникибит диэки дьулуруйар кыахтаахпыт.

Билигин биһиги икки өрүттээх олоххо олоробут. Биир өттүттэн, олох идеологической сыаннастара уларыан дьон санаата мунчаарар, сороһор тугу да итэҕэйбэт, баардылаабат да, тулуйбат да буолталаан ылар. Иккис өттүттэн бэйэни норуот быһыытынан билини, духовнай чөл буолууга тардыһы, культурнай, исторической сыаннастарбытын өйдөөхүн уонна харыстааһын процеһа барар.

Онон Улуу үйэбэ биридэ төрүүр диил-лэрин улуутугуу күрбэр умнубакка, баар суох улуу киһибитин, Өксөкүлээх Өлөксөйү, өрө тутан, кини тула мустан, өйбүтүн-санаабытын түмэн, сомоһолоһон норуоппут, бэйэбит туспутугар, чөл буоларбыт туһугар олуруоһун, үлэлиэбин, бары ыарахаттары туораан иннибит диэки барыабын диэн биһиги маннайгы Президеми М.Е.Николаев эппитэ.

А.Е.Кулаковскайы чинчийээччи уонна уран тыл айааччытын быһыытынан ырытар үлэлэр кэлинни сылларга биллэрдик элбэ-этилер. Кини араас хайысханы тэннэ тутан, алтыһыннаран, тахсыылаахтык айбытын-туппутун, эрудициятын, эргичи талааннааһын, норуокка бэриниилээһин

уонна кини аата-суола бэйэтэ баарыттан Саха сириг үрдүнэн кизнник биллэн дьон махталын, сүгүрүйүүтүн ылбытын анаараллар. Өксөкүлээх үлэбэ, дьонно-сэргэбэ сыһыанын, олоххо тулуурун, ыарахаттары туоруур модун санаатын, сыалын ситиһэргэ дьулуруун бэлиэтииллэр.

Кэлинни сылларга кини олохун уонна айар үлэтин үөрэти биллэрдик кэнээбитэ Саха республикатын Маннайгы Президе-нин М.Е.Николаев А.Е.Кулаковскайы үйэ-титэр уурааһын кытта ыкса сибээстээх. Маннайгытынан, Өксөкүлээх Өлөксөй нэһилиэстибэтин дьиннээх научнай чинчийи ытылларыгар усулуобуйа тэриллэбитин ааһан, бу үлэбэ Президент уонна бырабылыстыба өттүттэн улахан болҕомто уурулунна. Иккиһинэн, саха литературатын төрүттээбит “дьиннээх айылҕа оҥото” А.Е.Кулаковскай сахалар эйэлээх-эккэлээх олоху ололорлоругар эрэ баҕарбытын, дьон туһа диэн ололорбут улуу олоҕо биһиэхэ барыбытыгар холобур буоларын бэлиэтэн туран, М.Е.Николаев бастакынан уонна аан бастаан сырдатааччы уонна бөлүһүк санааларын кэскиллээхтик утумнааһыны государственной политика оҥордо.

Республикабыт билинни Президентэ Е.А.Борисов 2011 с. Өксөкүлээх Өлөксөй саха интеллигенциятыгар туһаламмыт илдьитэ (1912) суруллубута 100 сылын бэлиэтиир уонна А.Е.Кулаковскай аатынан болуоссат онорор туһунан дьаһаллара бу государственной политика салҕанан барарын туоһулар.

Бу политиканы вице-президентим Е.И.Михайлова утумнаахтык тутуһан А.Е.Кулаковскайы үйэтитиигэ улахан он-хулары охсубута. Ол курдук кини быһаччы салалтатынан уонна тэрээһининэн улуу поэт уонна чинчий-эччи айымньыларын уонна научнай үлэ-лэрин 9 томнаах академической таһаарытын I тома бэчээттэнэн респу-бликаҕа барытыгар тарҕаммыта, үгүс улуустарга биһиримнэнэн научнай кофе-ренциялар, ааҕааччылары кытта көрсүһүүлэр буолбуттара. Кини 2010 с. “Ойуун түүлэ” суруллубута 100 сылыгар анаан анал дьаһал ылан улахан Бүтүн Рос-сиятаағы конференция буолбута, араас тэрээһиннэр оһоһуллубуттара. Кэлин Е.И.Михайлова М.К.Аммосов аатынан Хо-тугулуу-Илинни федеральной университет ректорынан үлэли кэлэн баран 2010 с. балаһан ыйын 2 күнүнээҕи дьаһалынан А.Е.Кулаковскай института тэриллэн Өксөкүлээх Өлөксөй олохун-дьаһаһын үөрэтэр, айымньыларын бэчээттэтэр, кини өйүн-санаатын бар дьонугар тарҕатар усулуобуйа оһоһулунна.

А.Е.Кулаковскай саха норуотугар су-

олтатын туһунан П.А.Ойуунускай: “Саха сиригэр ким билбэтэй, ким истибэтэй Өксөкүлээх Өлөксөйү?! Өксөкүлээх Өлөксөй аан маннайгы бүтүн Саха сириг үрдүнэн биллибит саха ырыаһыта-хоһо-онньута, айар тыл аҕата... Кэнники кэлэр дьылларга саха үөрэбин, саха тылын үөрэтэр дьоннор Өксөкүлээх Өлөксөй үйэ-тэ оннук этэ диэн, туспа бэлиэтэн аа-һахтара. Сурукка суруллубут тыл үгэһэ, тыл хоһооно, айар санаа илбиһэ Саха сиригэр Өксөкүлээх үйэтиттэн ыла үөскээбитэ диэн бары этихтэрэ,” – диэн умнуллубат кэрэ-бэлиэ тыллары суруйбута.³

Хайдахтаах курдук өркөн өйү, таллан талааны, модун санааны, эрдээх сүрэҕи, ыраас суобаһы күн дьонугар бэлэх тутан утары уонна бу, хотугу сиргэ чуоһуһан оло-рор аҕыйах ахсааннаах саха норуота!

Ол иһин инникибитигэр эрэллээхпит.

³ Ойуунускай П. Бырастыы // Кыым. -1926.- Бэс ыйын 18 к.

Харьсхал

Саха киһитин олоҕун онкуллара

Тымныы тыыннаах, тыйыс айылҕалаах Уһук Хотугу дойдуга олох кымын саҥан сылаас тыны салгыыр инниттэн өбүгэлэрбит барах саттар төһөлөөх эрэйи-буруйу энгэрдэринэн тэлбиттэрин айбыт аҕабыт Үрүн Аар тойон бэйэтэ эрэ билэн эрдэҕэ.

Аан дойдуга киһи-аймах үөскүөбүтүн бу манньк чымаан дойдуга олох уотун сириэдитин ханна да суох быһыы-майгы. Ити да чаччы саха омуга хорсун-хоодуот майгытын, кыайыгас-хотугас үлэһитин, сытыы-булугас өйүн көрдөрөр.

Өбүгэлэрбит барахсаттар бары ыараханы тулуйаннар, кыайаннар, тыйыс гынан баран ураты дыккы айылҕалаах, кэрэ мааны сирдэрдээх, Улуу эбэлэрдээх, Саха сирэ диэн ааттанар сири-уоту баһылаан, кыылын-сүөлүн харыстаан, ийэ айылҕатын харыстаан биһиэхэ, сиэннэригэр кэриэс гынан хаалларбыттар.

Улуу муударай өйдөөх саха саарыннара аан дойду майгытын-сигилитин анааран билэн, кэлэр кэскили өтө көрөн үс сүүс сэттэ уон биэс сыл анараа өттүгэр саха омук дьылҕатын нуучча норуотун кытта ситимнэбэттэр. Ол түмүгэр саха киһитэ аан дойду араас ааттаахтарын өйдөрүн-санааларын инэриммитэ, нуучча норуота диэн көнө майгылаах, үтүө майгылаах эрэллээх добордоммуга.

Нуучча улуу өйдөөбө Ломоносов өтө көрбүтүнүү Сибиир, Саха сирэ мунутуур баайынан Россия эбэ хотун Аан дойду модун судаарыстыбата буола баараҕадыйда.

САХА ҮРДҮК ААТА

Үрдүк өбүгэлэрбит ыччаттарыгар ҮС АМАН ӨҺҮ – тонтон толлубат, ириэнэхтэн иннибэт күүстээх санаалаах ХОРСУН СУРЭҔИ; сыһы-сыһы аайытын сыспай сизэллээҕи сырыырҕатар, хонуу-хонуу аайытын хоноҕор муосталааҕы хотолдугар баай-дуол олохтоох СУРЭХТЭЭХ ҮЛЭҢИТ буолары; устар ууну сомоҕолуур уус тыллаах олонголоох, барар сир баҕана үүтэ, кэлэр кэлиин үүтэ буолар ыар-күчүмэҕэй кэмнэргэ сана аартыгы тобулар МЫНДЫР ӨЙҮ инэрбиттэр. Устаты муруннаах Ураанхай ууһа тон мутук тосторута барар томороон тымныыга, сыты чыпчаайдыы быһыта биэрэр чысхааннаах дыбарга, хаар-муус дойдуга ОЛОХ УОТУН сириэдитэн, иитэр сүөһүнү күрүөлээн, төрөтөр оҕону төлкөлөөн, САХА ААТЫН саргылаахтык ааттатан кэллэ. Бу үүммүт үйэҕэ үгүс ахсааннаах омук ортотугар САХА ААТА доргоонноохтук ааттанара САХА КИҢИТИТТЭН бэйэтитэн тулуктаах.

САХА буоларгынан киэн тутун! САХА САРГЫТЫН салайыс! САХА ААТЫН ыгыктабыллаахтык ааттылларын курдук олоҕор, үлэлээ, ай!

ИЙЭ ТЫЛ

Сахалар “саха”, “Күн ууһун оҕото”

аатырыахпыттан ийэбит үтүттэн, ийэбит биһигин ырыатыттан инэриммит ИЙЭ ТЫЛ-ЛААХПЫТ. Аан дойду аартыга арыллыбыт, сыры-айан сыыдамсыйбыт Сүүрбэ биирис үйэтигэр үктэнэн туран, улахан, улуу омуктар тылларын күүһэ, үтүө үгэстэрэ, ырыалара-тойуктара сабырыан, саба баттаан ИЙЭ ТЫЛБЫТ, үтүө үгэспит сүтэн, симэлийэн хаалар кутталын өйдөөн, Сахалы куттаах, сахалы саналаах барыта ИЙЭ ТЫЛЫН харыстырҕа, ИЙЭ ТЫЛЫН сайыннараҕа онкул оностуохтаах. Оччоҕо эрэ “Саха” диэн “арҕаһыттан тэһиннээх Күн ууһун оҕото” баар буолуоҕа. САХАБЫТ САНАТА сүрэҕи-быары сылаанньытар күүһүн-уоһун, олонхо кынагыгар олордон үрдүккэ-сырдыкка көтүтэр абын-хомуһунун толору туһаныахтаахпыт.

ИЙЭ ТЫЛЫН харыстаа, ИЙЭ ТЫЛЫН бил, ИЙЭ ТЫЛЫНАН киэн тутун!

ТӨРӨӨБҮТ ДОЙДУБУТ, АЛАҤА ДЬИЭБИТ

Саха дьонугар “алаас” диэн тыл “төрөөбүт дойду”, “төрөөбүт төрүт буор” диэн өйдөбүллэри кытта быстыспат ситимнээх. Саха киһитэ үйэтигэр үйэҕэ төрөөбүт төрүт буорун, алааһын, сири-дойдун, аар тайҕатын, күөллэрин, өрүстэрин үрдүк айыыларын кытта ситимнээн ытыктаан, харыстаан “ЭБЭ” диэн ааттыыр. “ЭБЭТЭ” биэрэр быйаныттан хаһан да үлүмнэспэт, хара тыа булдуу, күөл, өрүс көмүс хатырыктааһын имнэри эспэт, кэлэр көлүөнэ дьон эмиз Байанай бэлэбиттэн, Уккаан утары ууналарын туһана туралларын курдук дьаһанар. Биһигин ханнык да бэйэлээхтэн иннэн-толлон турбат тимири үйэ тэнсигэр, тула өттүбүтүтэн барытыттан атын дойдулар биһиги дойдубут барҕа баайыгар илиилэрин уга сатыыр кэмнэригэр хас биирдии Саха киһитэ ИЙЭ АЙЫЛҔАТЫН, АҔАТЫН АЛААҤЫН ХАРЫСТААҤЫНЫ ЫТЫК ИЭҢИН быһытынан этигэр-хааныгар инэриниэхтээх. АҔАБЫТ АЛААҤА – ол аата биһиги көмүс нээкэ уйабыт, торҕо буруону унаарытар алаһа дьибит, дьоллоох тусаһабыт.

Аныгы Саха киһитэ билинни кэм ирдэбилинэн тутуллубут, оҕотун-уруутун көмүс нээкэ уйата буолар тупсаҕай, кэрэ көстүүлээх дьибилээх-уоттаах буолуохтаах.

ИЙЭ АЙЫЛҔАҤЫН харыстаа, ААР ТАЙҔАҤЫН араначчылаа, АҔАН АЛААҤЫН сайыннар, ДЬОЛ ТУСАҤАТЫН түстээ, ТОРҔО БУРУОНУ унаарыт!

ДЬИЭ-КЭРГЭН

САХА ЭР КИҢИТЭ. Саха киһитэ былыр былыргыттан бултаан-алтаан, булан-талан дьибил-кэргэнин, аҕа ууһун аһатара-тангыннара, ЭР КИҢИ – АҔА БАҤЫЛЫК ытык аатын үрдүктүк тутара. Хомойуох иһин кэлин кэмнэ олох уларыһытын кэмигэр, үлэ-хамнас суох буолан, Саха эр киһитин үтүө аата өлбөөдүйэ быһытыйда. Эр киһи мөлтөөн-ахсаан биэрдэҕинэ омук эмиз мөлтөөн-ахсаан, сүтэн, симэлийэн барарын умнумуоҕун!

Чээй, эрэ САХА ЭР КИИИТЭ! Туох иһин Саха аатын ааттата сылдьабыт?!

САХА ЭР КИИИТИН үтүө аатын өрө көтөх, САХА ЭР КИИИТЭ сүрэхтээх үлэһит буоларын көрдөр, САХА ЭР КИИИТЭ – АҕА БАҕЫЛЫК буол!

САХА ДЬАХТАРА. Саха дьахтара – омук Ийэтэ. Дьэ кэргэн Ийэтинэн. Аныгы үйэ Саха дьахтарыгар омсолоох өттүнэн дьайытын түмүгэр аңаардас Саха дьахтарын, Эр киһини атарахсытыттан анардан ийэ ахсаана сылын айыы элбии турар.

САХА КЫЫЛҤА Саха аатын харыстаа!

САХА ДЬАХТАРА – САХА ИЙЭТЭ буоларгын умнума!

САХА ИЙЭТЭ буоларгынан киэн тутун! ЭДЭРТЭН ЭЙЭТИН.

Омук күүһэ – эдэр дьон эрчимнээх илиилэригэр, туох да мэхэйтэн иннэн-толлон турбат күүстээх санааларыгар. Эдэр киһи – аймах-билэ дьонун халын хаххата, суон дурдата. Саха киһитэ – сорсуннаах сонордьут, Байанайдаах булчут. Билинни үйэбэ эдэр киһи соноро – Аан дойду үөрэбэ, мындыр билиитэ, оттон булда-алда – үлэтэ-хамнаһа, дьэ-кэргэнин баай-талым олоҕо.

САХА УОЛА, кырдыаҕас, аҕа саастаах дьону ытыктаа, сүрэхтээх үлэһит буол, ыарахантан чаҕыйыма, тонтон толлума!

САХА УОЛА, омугун инники кэскилэ эн илиигэр!

САХА ЭДЭР ЫЧЧАТА, саха дьоно элбэх иллээх дьэ-кэргэннээх, халбаһалы анһар халын ахсааннаах буолаллара эһигиттэн тутулуктаах!

КЫРДЫАҒАСТАН СҮБЭТИН.

Саха киһитэ былыр былыргыттан аҕа саастаах киһини ытыктыыр, сүгүрүйэр үтүө үгэстээх. Олох дьэ бэйэтэ оскуола. Үгүс сыл аһытын-ньулуунун барытын амсайбыт кырдыаҕас киһи уу ханан диригин-чычааһын ырыналаан өйдүүр. “КЫРДЫАҒАҤЫ ХААҤАХХА ХААЛААН СЫЛДЫАН СҮБЭЛЭТ” дьэ мээһэбэ этиллибэтэх. Олох дьэ – уу сүүрүүгэ. Бүгүн ахсым, эдэр киһи сарсын кырдыан, аннан-бохтон барар аналлаах. Эдэригэр аҕа саастаах дьону аанһа ахтыбатах киһи кырыйдагына-бокоордоһуна кырдыаҕас дьону ытыктаабатах айыыта таайан ыт үрбэт, ынах мангыраабат аналланар.

САХА ЫТЫК КЫРДЫАҒАҤА, олоххо билигин, өйгүн, сатабылгын бар дьоннор, ыччаттаргар анаа!

КЫРДЫАҒАС ДЬОНУ ытыктаан!

КЫРДЫАҒАС КИИИ МЫНДЫР өйүн ырыналаан!

КЫРДЫАҒАС ДЬОННООХ ОМУК дьоллоох омук буоларын умнума!

Сахалар тирээн турар сорукутара

ҮӨРӨХ, БИЛИИ, НАУКА

Кэлин сылларга саха дьоно үөрэхтэниилэрэ биллэ-көстө улаатта. Ол да буоллар Саха сиригэр ахсым ат айанынан кириэн эрэр тимир суол, сир баайын туһаны баарабай бырайыактарыгар кыттыһар үөрэх уонна ол бырайыактар чэрчилэринэн үөрэнэр ыччат бэрт кэмчи. Саха сирин науката гуманитарнай эрэ хайысханан үлэли илороро билинни кэмнэ кэрэгэй.

– Саха сиригэр тимир суол, сир баайын туһаны идэлэригэр үөрэтэр ситим кэнэтиллиэхтээх;

– Саха сирин науката саха киһитин айылгытыгар сөп түбэхэр нана-технология кириитин үөрэтинни биир сүрүн хайысха оностуохтаах.

ҮЛЭ-ХАМНАС

Киһинин муус-болгуо дэлбэритэ барар бытарҕан тымнылаах, сайын от-мас кэхтэр сырылас куйаастаах тыйыс айылҕалаах Сахабыт сиригэр сүрэхтээх үлэһит Саха киһитэ харытын күүһүнэн олох уотун оттубутун онкул оностон, Саха сирин күндү тааһын алмааһы саамай үрдүк хаачыстыбалаах бриллиант онорон аан дойду рыногар таһаарбыт “ЭПД Даймонд” компанияба үлэлиир саха дьонун холбурдарынан саха дьоно түөлбэлээн олорор сирдэригэр аан дойду рыногар таһар кыахтаах таһаары онорор үлэ тэрилтэтэ тэриллэрэ билинни кэм ирдэбилэ буолла.

– Тыа сиригэр барытыгар эти-үүтү, балыгы аан дойду стандартыгар эппиэттиир технологиянан астааһын тэриллэхтээх;

– Саха сирин тыатын хаһаайыстыбатыгар Саха сирин промышленнай оройуоннарын үрдүк хаачыстыбалаах эт-үүт, балык бордуюксайытын хааччыыһыга государственнай сакаас олохтоһуохтаах уонна ол туолуута промышленниктартан да, тыа сирин үлэһиттэриттэн да булгуччу ирдэниллиэхтээх;

– Саха сирин тыатын сирин үлэһит хааччыыһыга сана, табыастаах аан дойдуга хамаатык барар таһаары онорор үлэ тэрилтэтин тэрийингэ Саха сирин наукатыгар сорууда тэриллэхтээх уонна научнай үлэһиттэр салалталарынан сана технологиянан үлэлиир үлэ тэрилтэлэрэ тэриллэхтээхтэр.

ДЬИЭ-УОТ

Саха сирэ сана үйэбэ үктэнэн баран, син биһиги курдук усулуобуйалаах Канадаба, Аляскаба, Финляндияба тэннээтэххэ тыатын сирэ дьэ-уот тутуутугар кур бэйэтэ кубулуйбакка олорор. Саха киһитин доруобуйатын мэктиэтэ буолар толору хааччылыылаах, тупсабай тутуулаах, ичигэс дьэ-уот тыа сиригэр отой суобун кэриэтэ.

– Тыа сиригэр толору хааччылыылаах,

тупсабай көстүүлээх дьэ-уот тутуута Национальнай бырайыак быһыытынан биллэриллэн, сөптөөх үп-харчы тырыллан, тыа сиригэр олоххо кириитэ кытаанах ирдэбилгэ туруохтаах;

– Тыа сиригэр толору хааччылыылаах, тупсабай көстүүлээх дьэ-уоттаны хас биридин саха ыалын ытык иһэ буолуохтаах;

– Тыа сирин дэриэбинэлэрин тупсабай көрүнүүгэ ирдэбил күүһүрүөхтээх.

СУОЛ-ИИС

Олох-дьаһах сайдыыта суолу кытта быһаччы ситимнээх. Суол суох буоллаҕына – сайдыы суох. Билигин тыа сиригэр үчүгэй оһоһуулаах суол суох.

– Саха сиригэр үчүгэй суол ситимэ тутулуута омук интэриэһин араҥаччылыыр Государственной бырайыагынан биллэриллэхтээх.

ИЙЭ ТЫЛ

Саха тыла государственнай статустаах.

– Саха Республикатын Президентэ Государственной тыллар туһунан Сокуон олоххо кириитин мэктиэлиэхтээх уонна туолуутун кытаанахтык ирдэтиэхтээх;

– Москва, Санкт-Петербург, Екатеринбург, Новосибирск, Хабаровск уонна да атын, саха дьоно түөлбэлээн олорор куораттарыгар саха оҕолоро Ийэ тылларын үөрэтэллэригэр Өрөбүл күн оскуолалара тэриллэхтээх, Саха Республикатын Үөрэбин министерствота ол оскуолалар үбүлээһиннэрин хааччылаахтээх;

– Саха Республикатын Наукаба уонна профессиональнай үөрэхтээһиннэ министерствота Красноярск, Хабаровск кыраайдарга, Амыр, Магадан уобаластарыгар олорор саха дьонун үөрэтингэ анал программа ылынан үлэниэхтээх.

ТӨРҮТ КУЛЬТУРА

Саха дьоно атын куораттарга, атын дойдуларга да олордолор төрүт культураларын илдэ сылдьаллара, быыстапкалары, биэчэрдэри, ыһахтары тэрийэллэрэ хайҕаллаах.

– Саха Республикатын Культураба уонна духовноһа министерствота атын куораттарга, омук сиригэр бастын үлэлээх национальнай кииннэргэ ыһахтары, көрүүлэри, быыстапкалары тэрийингэ граннары аныахтаах.

– Саха Республикатын айар союзтара: суруйааччылар, художниктар, артистар республика тас өттүгэр олорор (чуолаан Красноярск, Хабаровск кыраайдар, Амыр, Магадан уобаластарыгар олорор) сааха дьонун культурнай, духовнай сайдыыларыгар анал программа ылынан үлэниэхтээхтэр.

Саха омук Иккис Түмэн Сүбэтин онкуллара уонна сорукутара итинниктэр.

Ааспыт кэм аартыктарынан

*Орто туруу дьагыл дойду
Дьоллоох олохуттан муммут,
Атааннаах айылгатыттан маппыт,
Кэрэ дьагыл дойду
Киэргэллээх кэскиллиттэн
киэр турбут эрэйдээх
Арай мин баарбын!*

В.В.Никифоров - Күлүмнүүр

Суруйааччы, драматург Василий Егорович **ВАСИЛЬЕВ** - **ХАРЫСХАЛ** кэлин сылларга XIX-с, XX-с үйэлэр алтыһыларыгар олорон ааспыт Саха сириг ытык мааны дьоннорун олохторун-дьаһахтарын, дьылгаларын үөрэтэн Москва, Хабаровскай, Владивосток, Карелия, Архангельскай, Дьокуускай, Кытай, Америка, Финляндия Япония архивтарыгар дьаныһан туран үлэлээтэ. Саха атыһыта, меценат Гавриил Васильевич Никифоров - Манньыаттаах уолун, саха демократическай хамсааһынын сирдьитэ Василий Васильевич Никифоров-Күлүмнүүр, саңа үйэ сагаланытыгар олорон ааспыт уһулуччулаах ыччаттар Ксенофоновтар тустарынан «Хайаан да эргиллиэм», «Сахалар баар буоллаххытына», «Агаа!.. Бырастыы!» пьесалар автордара.

Саха аагааччыларын булбут баай матырыйаалларыттан оччотоогуу очурдаах-чочурдаах олоххо олорон ааспыт саха дьонун туһунан өр сылларга этиллибэтэх кырдьыгы, сэдэх докумуоннары кытта билиһиннэрэр.

Атааннаах-мөнгөннээх Аан Ийэ Дойдуга саха ураанхай төрөтөр оҕону төлкөлөөн, иитэр сүөһүнү күрүөлээн, сыспай сизэллээҕи сырыырбатан, алааһын иһигэр аһаа-таан, аал уотун иннигэр аргыннахтаан олорон, олонхо хомоҕой тылынан Аан Ийэ Дойдуну барытын анааран көрөн баран, Араат байҕалынан, өрөөбөт өтөннөөх, кэрээбэт кэргэлээх орто дойдунан эрэ мунурдаммакка, аллараа дойду ааттаах абааһыларын кытта алтыһан баран, Үрдүк Мэнэ Халлаанна Үрүн Аар Тойонно үнэн-сүктэн тийиэр сүдү тыллаах омук аатын ылан олорбута.

Үйэлэр тухары Муустаах Байҕал хоонньугар хорҕойон олордорбут даҕаны арҕаанньы анаҕас тыаллартан, добул холоруктартан үүт-тураан олохпут аҕыйахтаах уу курдук айманан, тумус туттар, дурда-хаха дьоннорбутун көрө мэлитэн, аймах-ыччат дьоннорбутун аманаат, нэктэл кулут онорторон, быста-быста салҕанан, тимир-тимирэ күөрэйэн бу сана үйэҕэ үктэм-мит эбиппит.

Бырытан-анааран көрдөххө саха омукка саамай ыар таһаҕас буолбут үйэнэн ааспыт XX-с үйэ буолбут эбит. Саха интеллигеннэрэ 17 сыллаахха Олунньутаагы революция кэнниттэн:

"Үс сүүс сылы мэлдьи бүрүүкээбит
Үктэбиллээх үйэ үлүрүйдэ -
дизэн үөрбүттэрэ-көппүттэрэ. Төрөөбүт дойдубут сыылка, хаайыы буоларыттан уурайан, сайдыы суолунан барыа диэн:

«Үгүс дьон өрөгөйө үрдээтин,
Бар-дьон саргыта салалыннын,
Саңа олох саргыланнын,
Кэлэр олох кэнчээрлэннин» -
дизэн алгыстарын анаабыттара.

Ааспыт үйэлэр алтыһыларыгар олорон ааспыт Россия Эбэ Хотун интеллигеннэрэ бука бары даҕаны романтика кынагыгар куустарбыт дьон эбиттэр.

"Ыраахтаагы өллөбүнэ, былаас уларыт-даҕына олохпут тосту көнүөҕэ" диэн быстах санааҕа албыннатан үктээн бизэрбиттэр үгүстэр. Олор истэриттэн саха бастакы учуонайа Николай Константинович Неустров (Урсик) эдэр сааһыгар сиртибэ буолбута. Олохун толору олорбута буоллар Россия наукатыгар эрэ буолбакка, Аан дойдуга кытта биллэр улахан учуонай буолбут буолуох этэ.

Хомуньуустар "араартаа уонна баһылаа" диэн этиини баһылаан олорбуттарын тухары туттубуттара. "Баай", "дыаданы" диэн кылаа-старга араартаан, уолу аҕатын, нинни биитин утары туруортаан издээннээх, киһи хаанын өрүс уутунуу сүүрүгүрдүбүт Гражданскай сэриини тоҕо тардыбыттара. Дарвин үөрэҕинэн омуктары төрүттэриттэн эбисийээнэттэн "лаппа сайдыылаах", "сайдьыт", "сайдан эрэр", "хаалылаах" уонна "Ийэ-Эбисийээнэ эмиийттэн күн бэҕэһэ эрэ арахсыбыт" диэн дьаралыктаан араартаабыттара. Хайа да кыракий омук ис культурата, олохун, дьарыгын онкула аахсыллыбат, кыра буолла да - "гаас үйэ" аатырара.

Кырдыаҕас хахай курдук Карл Маркс бар дьону кылаастарга араартааһына, күрдэх бытык Дарвин үөрэҕэ саха омугар оспот бааһы хааллартаабыт 1919, 1921, 1928, 1938, 1952, 1968, 1979, 1986 сылларынан добуһуолламмыттара. Киин сиргэ үөскээбит, үөдүйбүт үтүө да санаа кытыы, уһук сиргэ тийиһитигэр токуруйан, изжиллэн, туһалырынааҕар алдьатыгыта улаатан тийэр. Аны уураах туолуута булгуччу ирдэннэллэр.

Көр-күлүү курдук биир түбэлтэ. Саас уһук хотугу улууска баартыа докумуоннарын кытта алҕаска «Ыһы хампаанньатын түргэнник ыттын!» диэн обкуом уурааҕа тийибит. Баар-тыа уурааҕа хайаан да туолуохтаах. Саамай бө-

дөн сангалаахтары сүүмэрдээн улуус киинин түөрт өттүгэр туруортаан баран ыһыттаппыттар! «Туругурдук хомунуус баартыя! Туругурдун Улуу Ыстаалын!» Онтон обкуомна отчуоттаабыттар: «Ыһы хампаанньатын болдьо-дор толордубут! Саамай улахан хаһыылааҕынан Ньюкулай Силэлсизеп-Торуой бэлиэтэннэ!»

Хомунуустар пропагандаларын массыыната 80-нус сыллартан эргэрэн, доҕолонноон барбытын иһин, ол массыына тарҕаппыт «Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ саха норуотугар дьолу, көнүлү аҕалбыта», «үөрэх, сайдыы Өктөөп эрэ кэнниттэн тэнийбитэ» диэн өйдөбүлэ дьон өйүгэр-санаатыгар бэрт диригник инэн хаалбыт.

Өрөспүүбүлүкэ хомунуус салаяаччылары иккилии сыл буола-буола отчуоттуур мунньахтарыгар «Хомунуус баартыя салалтатынан, улуу нуучча норуотун көмөтүнэн оччо сайынныбыт, бачча барбардыбыт, ынахтан оччо үүтү ыатыбыт, ийэ саһылтан бачча оҕону ылыбыт» - диэн хаһыатынан, араадыһынан отчуоттууларын истэ-истэ иһим тымныйара. Тыа дьоно барахсаттар кур бэйэлэринэн кубулуйбакка олоорохтуулара. Төттөрүтүн арыгыны харса суох тэнитэн дьон аатыттан аһар турукка кирибиттэрэ.

«Араартаа уонна баһылаа!» Донуосчуттары, «кырдыгы» таһаарааччылары, үнсээччилэри, кылыыны кэтээччилэри үүнэ-тэһинэ суох ыыталаабыт бэлиитикэ. «Кулаах сиэнэ», «бандыыт ыамата» диэн дьаралыктары бэрт элбэх киһиэхэ иилитэлээбиттэрэ. Кими эмит токурутаары, тоһутаары гыннахтарына обкуомна, ЦК-ҕа суруйаллара, суутунан суудайаллара. Онно «күннэмэхтээн» хаалбыт дьон сорох-сорохторо дьонно-сэргэбэ уос номоҕо буола сылдьаллар, сорохторо билигин да долгунтан долгун арбаһыгар олорсон иһэллэр.

Мин былыр Түгэс хоһуун саҕаттан утарыта турсуу толооно буолбут Амма сиригэр төрөөбүт-үөскээбит киһи Саха сиригэр сата холорук буолан ааспыт сыллар тустарынан «пропаганда кырдыгын» буолбакка ОЛОХ КЫРДЫҕЫН бар дьонно тиэрдиини тус бэйэм изһим курдук санаан, кэлин сылларга күүспүн, кыахпын барытын ууран үлэлэһэ сылдьабын.

Биһиги сахалар аан дойду атын омуктарын курдук хомунуустар «эбисийээнэлэрин үөрэҕэр» хайдах да киришибэт бэйэбит туспа культуралаах, итэҕэллээх, туспа сайдар суоллаах омук буолабыт. Өктөөп өрөбөлүүссүйэтин иннинэ сахаларга үөрэхтээх, үрдүк культуралаах, баай интеллигенция үөскээн испитэ. Саха баайдара, үөрэхтээхтэрэ бэйэлэрин үптэригэр оскуола, балыһа, библиотека туттараллара, дьаданы дьон оҕолоро үөрэхтэннинэр диэн мөссүйүүн арыяллар, студеннарга стипендия аныыллара, саха чулуулара Москубаны, Бөтөрбүүрү аһары түһэн, Францияга Сорбоннага, Германияга Генттингенэ үөрэммиттэрэ, Иерусалимга танараҕа тиксэ бара сылдьыбыттара, Лейпциг, Лондон

дьаарбанкаларыгар ааттарын ааттаппыттара... Барыларын кэриэтэ былаас былдьаһытын сылларыгар былаайга былдьаабыттара, ордубуттара Соловки лааҕырдарыгар сыттыбыттара, атыттара Дальстрой сэлликтээх бараактарыгар бараммыттара, Олох тарбахха баттанар ахсааннаахтара Харбинна, Америкаҕа тыыннарын тэскилэппиттэрэ, дьон үс кырыылаахтара Корнилов уонна икки Ыстаарыһын Соловки аадыттан мүччү туттаран, Финляндияны булбуттара.

Сахам ааҕааччыларыгар баччаанна диэри аһах кэпсээнигэр эрэ сылдьыбыт саха ытык-мааны дьонун, ытыллыбыт ырылаах ыччаттар ту-

Г.В. Никифоров
31.07.1907 с.

старынан этиллибэтэх кырдыгы кэпсиир страцианы арыйдаҕым буолуохтун!

1. АРХЫЫП КИСТЭЛЭННЭРИН СЭГЭТТЭХХЭ

Сэбиэскэй судаарыстыба лаппа улахан сабыылаах судаарыстыба эбит. Бастатан туран олох кырдыгын биһигиттэн, бэйэлэрин гражданныртан кистээбит эбит. Бэрт хойуккаанна диэри «Электричествоны Сэбиэскэй былаас барахсан аҕалан, саах сыбахтаах балаҕаммытын сырдаппыта» диэн өйдөбүл баара. Хоһоон, ырыа, хартыына барыта «Ильич лаампатын» эрэ туһунан кэпсиллэрэ.

Ис дынгэр хомунуустар «аҕаллыбыт» диэн чабыллар электричестволарынан өссө 1910 сыллаахха Хачыкаакка Сэмэн Барааскап чугас ыалларын барытын сырдаппыт эбит. Гаврил Васильевич Никифоров-Манньааттаах уола эмиз оччолорго маҕаһыыннарыгар, ыскалааттарыгар, олорор дьизэлэригэр электричество киллэттэрбит, бастагынан. Дьокуускай куоракка электричество 1913 сыллаахха атырдьах ыйын 9 күнүгэр кирибит. 148 абоненнаах түлүпүүн ыстаансыята 1911 сыллаахха аһыллыбыт. Оннооҕор итинник судургу чахчыны кытта пропаганда туһатыгар токуруталлар эбит.

Саха сиригэр аан бастагынан "Форд" массыынаы 1911 сыллаахха атыһыт Г.В.Никифоров - Манньааттаах уола аҕалан Күөх хоһууга сүүрдүбүт. Билигин өрөмүөннэнэн чөлүгэр түһэрлибит национальнай библиотекка дьизитин оччотоогу губернатор Иван Иванович Крафт буолбакка, Миней Израилевич Губельман - Емельян Ярославский салалтатынан политсылынайдар туттарбыттарын курдук кэпсиллэрэ.

Архыыптар барахсаттар үгүс да чахчыны, үгүс да дьону бэйэбит ураҕайгытыгар кистээн сыттаахпыт!

Сороҕор бэрт суолтата да суох курдук сурук дьон майгытын, сыһыаннарын олус ырылхайдык көрдөрөөччү. Эһиги болҕомтобу туттар архыыптан көстүбүт икки суругу аҕалабын. Бочуоттаах инородец, Өймөөкөөн кырдыаҕа Николай Осипович Кривошапка атыһыт Гаврил Васильевич Никифоровка - Манньааттаах уолугар суруга:

"Глубокоуважаемый Гаврил Васильевич!

Бэрт бокүлүүнү кытта биллэрэбин бэйэм туспуна, айбыт таңара көңүлүнэн нэһиһэ кэлэн хааллым ыңыыр атынан Саһыл нэһиһээгэр диэри т.е. ыал үһүгар. Таба сыарҕатынан барыахтын алыс хойутууһукпун, үрэхтэр туруулара өр буолсу, онон таңараттан көрдөһөн айаннаан көрүүхпүн саныыбын, сарсын. Эһиэхэ бэрт бокүлүүнү ытабын барыгытыгар, махталы, баһыыбаны кытта.

Көрдөспүтүм баара 1 бут эстэри, ол үрдүгэр эби көрдөһөбүн 10 бутулка "Кагорда" ыт Ильа Заболоцкайынан, бэрт наада

буолсу, баһаалыста ыыппат буолума, харчытын бэлиэтээн кэбис, Сонуу суруй. Эһизэ бары үтүө ологу, дьолу багаран хааллым Николай Иосифович Кривошапкин. 1916 г. 28 сент."

Итинтэн да көстөрүнэн саха атыһыта Ньукулай Кырбыһаанкын үрдүк культуралааҕа, таһараҕа итэҕэйэрэ, Манньыаттаах уолугар истин сыһыана ырылхайдык көстөр.

Иккис сурук Манньыаттаах уола итэҕэллээх киһитигэр, урукку полицмейстер Н.И.Ходалевичка ыыппыт суруга:

"Глубокоуважаемый Николай Инполитович!

Специу пожелать доброго здоровья и благополучия, очень рад что Вы живы и здоровы со всем семейством, Я очень рад, не надеялся видеть Вас в живых, так как была масса расстрелов, Бог даст когда-нибудь увидите с Вами. Скажу несколько слов о себе. Я остался у тунгусов. Ничего _____ два года. Поехали куда-нибудь _____ за границу. Принять всем последние финансы, только конце февраля из _____ Чумикана, проехал Японию, Корею, Китай, попал Харбин. Оттуда был снабжен одними _____ фирмам торгового побережья Охотского моря, _____ На днях еду через Японию Харбин и быть может в Англию. Конечно вперед сказать что-нибудь невозможно, относительно политических положений. _____ Это дня в день ждем ждем из Владивостока отряд с орудиями. Во главе отряда должен приехать генерал Пенеляев.

Дайте знать о себе в это смутное время любое послание от близких людей дорожке золота. Примите всем семейством поклон и почтение, прощальный привет. Уважением Гавриил Никифоров.

Порт Охотск 1922 год сентября 14 дня"

Бу Манньыаттаах уола дойдутуттан букатыннаахтык арахаары туран суруйбут суруга. Хас-хас илии нөнүө эргийбитэ биллибэт. Чыкаалар Манньыаттаах уолун тутар күннэригэр Сэбизскэй быһааһы утарбытын туоһулуур докумуон быһыытынан илдьэ сылдыбыттар, илдьирийэн, чэрэниилэтэ суураллан сорох тылларын, строкаларын киһи кыайан араарбат буолбут. Ол да гыннар ааспыт дьалхааннаах кэмнэргэ олорон ааспыт дьоннор тустарынан бэрт кыра да матырыйаал тугунан да сыаналамMAT күндү булумньу буолар.

2. ӨКТӨӨП ӨРӨБӨЛҮҮССҮЙЭТЭ БУОЛБАТАҕА БУОЛЛАР...

Биир хомуньуус ис иһиттэн итийэн-кутуйан, миэхэ этэн турар: «Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолбатаҕа буоллар эн, Харысхал үөрэҕэ суох хаалыан этэ!» Маннай оҕо эрдэппиттэн ингэн хаалбытынан онно сөбүлэниэх курдук саната суох хаалбытым. Онтон Ис тэһэҕэс диэн ааттаах устуруутал ийэбин оскуолаҕа үөрэнэ тий-

бит сэттэ саастаах кыысчааны «Кулаах кыһа сэбизскэй оскуолаҕа үөрэниэ суохтаах!»- диэн суһуобуттан соһон таһырдыа бырахпытын санаан кэлбитим. Санаан кэлбитим Томскай унм-верситетын студенын, «Артыамайабы хорҕоппуккун» диэн ытыллыбыт эһэм убайын, санаан кэлбитим таайым, уончалаах уолчаан үөрэх баҕатыгар сатыы куоракка киирээхтэ-эбитин, санаан кэлбитим Гитлер "Mein kampf" кинигэтигэр Сэбизскэй сойуус ыыппыт «культурнай революциятын» холобуругар «Ийэ эбисийээнэ эмийиттэн бэҕэһэ эрэ тэйбит» «чиччик раса» дьонугар ааттарын илии баттыыр эрэ үөрэх кириээн сөбүн. Ол бэлиитикэтэ бэрт сурдугу «социализм сырдык саарыстыбатынан» мэниэлээн, «араартаа уонна баһылаа» диэн идьийэни кыра үөрэхтээх дьон барсахсаттар бэрт улгумнук ылыналлар эбит. Уонна ол идьийэҕэ ис сүрэхтэриттэн итэҕэйэн бастарын быһаахаҕа да уураҕа бэлэм буолаллар.

Амма кулббатын Охоноһой Эрэйэниһскэйи хаайыыга ыттан баран, «Өктөөбүр» хомууна дьоно баайын халаары сүүрбэ сыарҕанан алааһыгар тахсыбыттар. Алта ампаары алдьаппыттары алтыан тобус толору кинигэ буолан биэрбиттэр. Баайга тиксигэтэх абаккаларыгар хомуньуустар ол кинигэлэри барытын Соморсун кырдалыгар тийэн киллэрэн уоттаан кэбиспиттэр. Оройкуомна Ис тэһэҕэс устурууталтан «Кинигэлэри тоҕо уоттаттын?»- диэн ыйыппыттарыгар «Биһиги оҕолорбутун кулаах Эрэйэниһскэй кинигэлэринэн буолбатах, сэбизскэй кинигэлэринэн үөрэтиэхпит, ону эһиги утараары гынабыт дуо?»- диэн хата бэйэлэрин ыкпыт-түүрбүт.

Дьэ, сити курдук Ис тэһэҕэс устуруутал ииримтийбит идьийэтин үүт-үкчү түһэрэн ылбыт Гитлер урдустара, Кытай хунвэйбиннэрэ кинигэ бөҕөтүн уоттаабыттары. Афганистанна ислам кулуттара, талибанныр, Будда пааматынньыктарын динэмиитинэн үлтү тэптэртээбиттэр.

Оҕо Ойуунускай «Хара хаан олбохтоох...»- диэн тыллардаах Өктөө өрөбөлүүссүйэтин айхалаабыт хоһоонугар этилибит тыллар ыраахтааһы быһааһыгар буолбакка, бассабыыктар быһаастарыгар сыһааннаах буолалларын Былатыан бараксан айхалаабыт быһааһын хаайытыгар олорон, орто дойдуттан букатыннаахтык арахаары олорон түспүт тигэх хаартыскатыттан да көрүүххүтүн син.

Баччаанна диэри Саха сиригэр Гражданскай сэринни саха баайдара саҕалаабыттары курдук өйдөбүл бэрт дириинник ингэн хаалбыт. Бу документальнай сэхэн бастакы түһүмэбин аахпыт урукку партиянай үлэһит миигин бассабыыктары хараардыыга буруйдаан, историяны токурутуу иһин суукка биэрэх буолан кутаата.

Урукку партократ история хаамыытын билбэтэ буолуо дуо? Билэн бөҕө буолаахтааҕа эбэт! Өскөтүн «умнубут» буоллабына өйдөтүөхпүн сөп: 1919 сыллаахха ахсынньы ыйга быһааһы ылбыт бассабыыктар аан бастакы

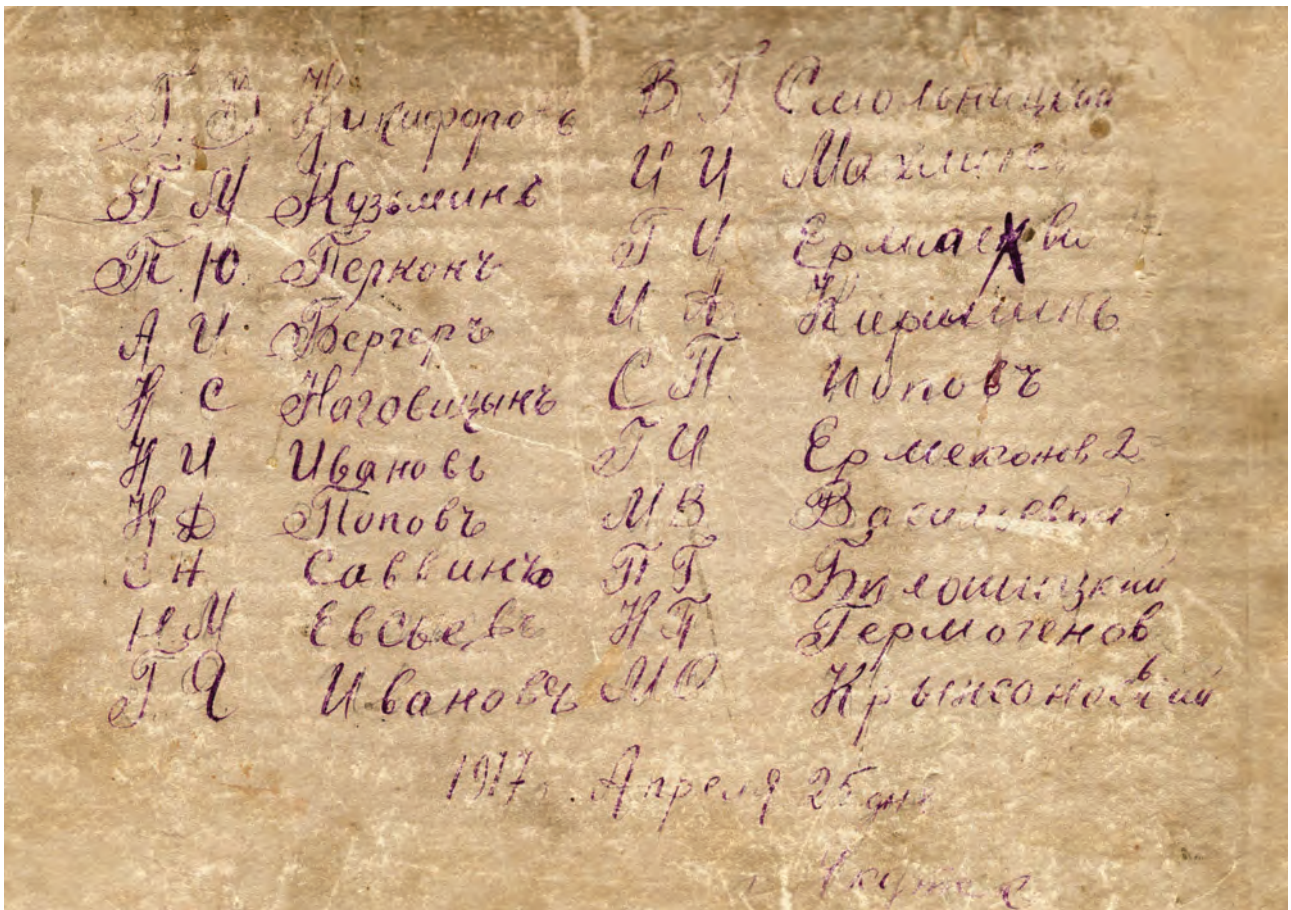
бирикээстэринэн «...революция ситиһинилэрин харыстыыр сыалтан, куораты охсуугу-га киллэрбэт, биир да таммах хаан тохтубатын туһугар байыаннай революционнай комитет бирикээһинэн бу сарсыарда ытыллынылар:

В.Н.Соловьев - уобалас урукку управ-ляющайа, капитан Каменский, П.А.Юшма-нов - куорат урукку кулбата, Сергей Рас-торгуев, Н.И.Кондаков, П.П.Филиппов,...» - барыта 13 киһи. «...таммах хаан тохтубатын туһугар» - дьону өлөртөөһүн! Саамай улахан буруйдаа - баайдар уонна ыраахтааһы, Колчак быһаастарыгар актыыбынайдык үлэлээбиттэр.

Губбюро секретарынан ананан кэлбит Лебедев Троцкайтан олохтоох баайдар көмүстэрин, түүлээхтэрин халыыр туһунан анал соруудахтаах кэлэн, эмиэ кини курдук Козлов, Агеев диэн урдустардыын куомуннаһаннар, чека этэрэ-эттэрэ хам-бааччы ололорбут тыа баайдарын аңаар кырыы кырган, кистээбит баайдарын булаары чуумпурунан таһыйан, тон хаатынканан кырбаан сор хааннарын көрдөрбүттэрин, баайы көрдөөтөхпүт аатыран «кыһыл конкистадордар» ыалы барытын чүүччэйэн, дьахталлары күүһүлүү-күүһүлүү саабыланан кэрдэн, оҕону эмээхсини барытын саа уоһугар туруоран күннэ-эмэхтээн хаалбыттары. Итиннэ ордук наһаалаабыт Пыжьянов, Сокольников этэрээттэрин уонна чека үлэһиттэрэ урукку рецидивистэр Борун уонна Корякин тустарынан Обком секретара И.Барахов «Якутское национальное восста-ние 1921 года, его причины и ликвидация» диэн суругун НАФ ф. 3, оп. 20, д. 3 булан ааҕыаххытын син. Губбюро секретара Лебедев ойоҕо Дьокуускайга сыччаах балтараа сыл олорон баран төннөрүгэр уон сыарҕа «тус бэйэтин» көмүһүн, түүлээгин соҕуруу ыыппытын туһунан туоһулуур докумуон эмиэ баар.

Ордук улахан айдааны Чурапчыга буолбут дьадаҥылар конференциялара баайдары, кулаахтары изоляциялыыр туһунан уураахтара таһаарбыта. Ол уурааҕынан куоһурдана-куоһурдана кыһыл бандьыттар саха дьонугар алдьархай аанын тоҕо тардыбыттары. Хам-бааччы ололорбут дьон олохторо атыһахтаах уулуу аймаммыта, киһи бөҕө ытыллыбыта, хаайыллыбыта, көскө ытыллыбыта.

Онтон салгыы «Олунньутааһы саагыбар». «Олунньутааһы саагыбар» диэн ааттаан 42 са-ха үөрэхтээх интеллигенин өлөрүү туһунан үһү-тамах эрэ курдук иһиллэрэ. Ол туһунан Аляска штатын архивыгар М.З.Винокуров архыы-быттан көстүбүт докумуон кэрэһилиир: «**На-чался террор** (Соловкиттан күрээбит М.Ф.Кор-нилов суруга хайдаһынан бизэрэбит-авт.), **мир-ное население чекистами подвергалась пыткам, избивали шомполами разыскивая золото, пушнину, конфисковались имущества зажиточных людей. 1920 году декабре большеви-ки "открыли заговор" была арестована вся якутская интеллигенция во главе инженера Желобцова Н.Е. около 200 человек. Красные**

век. Красные тут же создали ревтройку где входили Исай Карпель, Михаил Редников, Шергин все комсомольцы 18-летние и решили 42 чел. якутов видных и грамотных, вынесли смертный приговор, расстреляли Желобцова Н.Е. Барашикова С.П., Силина С.А., Слепцова Т.А., Васильева М., Елисеева Н.И., Буринашева, Ефимова В.Н., Дьяконова Ф., двух братьев Юшковых и др. Одно время были арестованы г. Олекминске также расстреляли 18 человек даже не постеснялись расстрелять 60-лет. старуху Марию Вас. Будищеву, также Вилуйске расстреляли 30 человек Остальных многих присудили на разные сроки принудительных работ...» (Alaska State Library Historical Collections P.O. Box 110571, F. 9).

Ожо эрдэппиттэн «Соморсуннар, Бологурдар – бандыыттар»- диэн тыллар кулгаахпын дьөлө үүттэн киирэллэрэ. Амма солбодатыгар ыстааптанан олорубут чэкиистэр Соморсун ыччаттарын тутан киллэрэн «бизэлэй үспүйүүннэрэбит»- диэн тон хаатынканан үлгү сынын быыттар. Ол кэнниттэн бизэлэй этэрээт кэлбитигэр ол уолаттар бары саллаатынан киирбиттэр. Бологурга Уйбаан Барыһап диэн нэһилиэк дьоно барыта ытыктыыр баайын сиэнэ Владивостокка үөрэнэр Баһылай Барыһап суругуттан сылтаан, иһин хайытан: «бар дону соролоон уойбут хаһабын сиэ»- дии-дии айабар симэн, сорун сордоон өлөрбүттэрин кэннэ бологурдар бука бары бизэлэй былааһар холбоспуттар.

Тыын тыынна харбас - чокуурунан эстэр, айабынан иитиллэр доруоп сааларынан сөбилэммит саха дьоно алаһа дьизэлэрин, аймах-бизэлэ дьоннорун көмүскүү туруммуттар.

Хаан тобуунна да - иэстэбиллээх. Бастаанньыстар бука бары аанньаллар буолбатах этилэр. Дьону накаастааһын, кылылы сэймэктээһин кинилэр да өттүлэриттэн кэмэ суох тахсыбыта. Дьэ, ол барыта аҕыйах ахсааннаах саха омук олобун атыйахтаах уулуу аймаабыт алдьархайдаах хаан тотуутугар тиэрдибитэ.

Эһиги болҕомтобутугар ЧК архыбытыттан көстүбүт 2755 нүөмэрдээх дьыала:

«СЕМЕНОВ Аполлоний Иннокентьевич, 17 саастаах, Мэңэ улуунун Алтан нэһилиэгиттэн төрүттээх, педтехникум үөрэнэччитэ, Дьокуускайга Набережной уулусса 13 нүөмэригэр Ксенофонов дьыттигэр олоор.

СЕМЕНОВ Леонид Леонидович, 18 саастаах, Амма улуунун Сулҕаччы нэһилиэгиттэн төрүттээх, сир салаатын чертежника. үһэ ахтыллар аадырыска олоор.

ИГНАТЬЕВ Гаврил Александрович, 17 саастаах, Таатта улуунун Тыараһа нэһилиэгиттэн төрүттээх, педтехникум үөрэнэччитэ. Эмиэ ол аадырыска олоор.

НИКОЛАЕВ Петр Егорович, 17 саастаах, Таатта улуунун Дьохсогон нэһилиэгиттэн төрүттээх, педтехникум үөрэнэччитэ. Эмиэ ол аадырыска олоор.

АНДРОСОВ Фрументий Абрамович, 16 саастаах, Байагантай улуунун Дьоңкүүдэ нэһилиэгиттэн төрүттээх, педтехникум үөрэнэччитэ. Эмиэ ол аадырыска олоор.

КӨРДӨРДҮЛЭР: 1922 сыллаахха, кулун тутар 13 күнүгэр Якутпродоком пропуһунан оттор мас кэрдэ баран иһэн Марха аттыгар кыһыллар патрулларыгар түбэспиттэр. Ытыалааһын кэмигэр үһэ ахтыллыбыт гражданны кытта бииргэ олорубут педтехникум үөрэнэччитэ, Тааттааттан төрүттээх Петр СЛЕПЦОВ өлбүт.»

Уолаттары тутан киллэрэн чыкаа хаайытыгар уган сытан «үрүннэргэ күрэн испипит» - диэн билиннэрээри сор хааннарын сордобуттар. Уонна барыларыттан «үрүннэргэ куотуохпут суоҕа»- диэн хааннаах баппыска ылбыттар. Дьыалаба уолаттар үрүннэр диэки санаалаахтарын дакаастабылын быһыгынан киһи ытыһын саҕа илиинэн оноһуллубут блокнот оҕотун сыһарбыттар. Онно Петр СЛЕПЦОВ оҕолуу буочарынан суруйбут хоһоонноро баллар. Оччотооҕу ыччаттар үгүстэрин курдук санаатын долгуйуутун, ыра санаатын нууччалыы хоһоонно тиһээхтир эбит.

«На память... (таптыыр кыһыгар быһылаах)

**Отсюда далеко жил в прежние годы я,
Теперь мне дом пройти - квартира
уж твоя.**

**Ведь до этих пор мне думалось нередко
Ах, отчего ты не моя соседка**

**х х х
Со славой и мудростью взял я в удел,
Здоровье и силу и младость!**

**Вином драгоценным мой кубок
Кипел в любви упоения и радости.**

**х х х
Жена: есть дышущий
кусок, бездушной глины.
х х х
Безсонное солнце - в тумане луна
Горишь ты далеко, грустна и бледна.
х х х**

**Твоя улыбка - ясный день
Твоя походка лебединая
На сердце наложишь тень.**

**х х х
Большая душа, словно
полночь мрачна -
и нет конца его мукам.
х х х**

**Якутск! Родная сторона
Жилища вольности простой
И ты несчастьями полна
И окровавлена войной!
(сотуллубут - авт.) многие лета спокойно
Стал велик изнаменит.**

**Не тобой ли гордились русские цари
Не за тебя ли воевали чужеземные цари!
О, великая Сибирь!
За твою Автономную власть
Восстали твои же дети!**

Больше... (вики - авт.)!

Перестаньте терзать свой народ!

Оставьте сыны Якутии

Свои злодейские дела

Сплотитесь под одним Знаменем

ВОЗРОЖДЕНИЯ!»

Ожо оҕо курдук сырдык ыра санаалаах, олобуор нөнүө олорубут кыысчааны оҕолуу таптабыт уолчаан бассабыыктар буулдьаларыттан тыына быстыбыт. Тыыннаах хаалбыта буоллар, баҕар, улуу талаана арыллыа эбитэ буолуо! Бэйиэт, суруйааччы да буолбатаһын иһин итинник нарын дууһалаах киһи, бука, куһаҕан киһи буолуо суоҕа этэ!..

- Петя Слепцов – Нээстээр кулба сиэнэ. Чурапчы оскуолатыгар бииргэ үөрэмиппит, Ожо эрдэбиттэн сүрдээх чабылхай этэ – диэн ахтыбыттааҕа саха саарына Суорун Омоллоон.

Оттон Петя тиһэх хоһооно доҕотторугар бириигэбэр кэриэтэ буолбута Аполлоний Иннокентьевич Семенов олорон ааспыт ыарахан олобуттан да көстөр. Леонид Семенов Сулҕаччы танаратын дьизин тэрэпиһинньигин уола буоларын, убайа Оруоһуннар күтүөттэрэ, үрүн этэрээтин хамандыыра буола сылдыбытын билэбин. Хомойуох иһин ити үһэ ахтыллыбыт оҕолор Гаврил Игнатьев, Петр Николаев, Леонид Семенов хайдах-туох дьылҕаламмытын туһунан туту да булбатым. Арай Фрументий Андросов Саккырыырга олорубутун, онно ыччаттара, сыдыааннара баарын билэбин. Үһэ ахтыллыбыт дьонтон кими эмит билэр киһи баар буоллабына миэхэ биллэрдэргит улахан махталлаах дьыала буолуох этэ.

Бассабыыктар барахсаттар албынныыры баҕас улаханник баһылаабыттар эбит. Гражданскай сэрии маннайгы уотун Автономиянан албыннаан, манифеһынан мэңизэлээн тохтоппуттар, Охотскайы ылбыт Вострецов урдустарын утары турбут Тонустар бастаанньаларын кыттылаахтарын амнистиянан албыннаабыттар, Ксенофоновы өйөөбүт Артемьев, Михайловтар этэрээттэрин тупсуунан угайылаан сизэлээбиттэр. Ити издээннээх сэриилэр охсуулаара барыта 1928-30 сыллардаахха саха национальнай интеллигенциятын урусхаллааһынынан түмүктэммит.

АХШ Конгреһын библиотекатыгар үлэлэбит Михаил Зиновьевич Винокуров архыбыттан өссө биир докумуон:

«Глубокоуважаемые

Михаил Зиновьевич!!!

Анастасия Семеновна !!!

Мы якуты Корнилов Михаил Федорович Олекминского округа Абагинского наслега, Старостин Егор Егорович Восточно-Кангаласского улуса "-го Нерюктяйского наслега, имел свой двор г. Якутске быв. двор Васильева М.Г. и Старостин Семен Константинович Амгинского улуса Чакырского наслега (неграмотный). Первым делом примите от нас сердечный привет, желаем хорошего здоровья и успеха Ваших делах. 10/X-31 г. полу-

чив Ваше письмо написанное от 10/IX-31 г. так рады, которое пером описать не возможно. Ваша весточка для нас большая радость и надежда. Здесь Финляндии находимся как рыба в воде, не знаем языка и нет знакомых.

Мы из Якутска сосланы Соловецкие лагеря 1928 г. июня месяца в числе 200 человек из которых умерли умерли почти 40%, в том числе умерли Сивцев Ф.Г. (Сүөдэр аҕабыт-авт.) имел 10 лет, жена Барашкова С.П. имела 10 лет, Шеломов М.С. (Мэнэ кулубата-авт.) имел 3 г. Дягилев С.И. - ң лет и др. мы трое сбежали из одной колдонии УСЛОН ОГ-ПУ находящийся около Мурманское жел. дор. с дер. Черная речка, вышли 25-го июня с.г. или по знаменитым болотам, озерам и горами Карелии, девять суток. 4-го июля попали Финляндию, по дороге большой опасности не подвергались, только это было очень трудно, некоторые беженцы русские блудят по целыми месяцами, нам удалось скоро пробраться.»

Итиннэ Нутчин, Субуруускай, Куоста Сокольников Мэнэнэн, Илин-Ханалаһынан, Аманан, Уус-Майанан «бандьыттар тобохторун ыраастаабыт» хааннаах суолларын эбэн кэбин! Ол эриэхситтэр сатаан турбат оҕону күрдүккэ анһан баран ыталлара. Саамай таптыыр оонньуулар «чычычаах көтүтэр» - кыһыл оҕону халлаанна быраҕан баран ыстыгынан үөлэн ылыы!

Кампучияҕа Пол Пот режимэ дьону матыганаан хайыта сынһан өлөрөллөрүн көрөкөрө айдаарар этибит. Пол Пот учууталлара бэйэлэрин норуоттарын хаанын өрүс уугунуу сүүрүгүрдүбүт биһиги хомуньуустарбыт буолбатахтар дуо?!

Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолбатаҕа буоллар итинник хаан тохтуута тахсыа этэ дуо?

Саамай кылаабынайа хомуньуустар хааннаах диктатуранан сэбиэскэй дьонно барытыгар көлүөнэттэн көлүөнэҕэ бэрillэн иһэр куттал синдромун инэрбиттэр!

Саха дьонугар ол синдрому 1938, 1952, 1979, 1986 сылларынан эбии ыһаһалаан бизэрбиттэрэ.

«Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ үөрэби ажалбыта»- диір хомуньуус 1928 сыллаахха репрессияламмыт саха үөрэхтээхтэрин уонна 1938 сыллаахха хааллыбыт сэбиэскэй интеллигенция быһаарыы суруктарын ылан тэннэн көрдүн! Хайалара ордук үөрэхтээҕин, билиилээҕин көрөн итэҕэйи!

Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолбатаҕа буоллар аан дойду таһымыгар тахсыбыт киэн далааһыннаах атыһыт Петр Акепсимович Кушнарев Америка көмөтүнэн Охотскайтан Дьокуускайга диэри 1926 сыллаахха тимиір суолу туттарбыт буолуох этэ. Кушнарев харчытыгар 1916-17 сыллардаахха Охотскайтан Дьокуускайга диэри тимиір суолу туттарыыга Сикорскай салайааччылаах КИТС (КВЖД) инженердэрэ

Г.Никифоров уолун кытта

чинчийи үлэни ыппыттар. Сорох документаарын Харбин архыбыгар илэ харахпынан көрбүтүм.

Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолбатаҕа буоллар Саха сиригэр алмааһы маннайгынан булан, атыыга таһаарбыт "Сунтаар бандьыта" аатырбыт Павлов сайдыы сана суолун быдан эрдэ киллэрбит буолуох этэ. Өктөөп өрөбөлүүссүйэтэ буолбатаҕа буоллар Геттинген университетын бүтэрбит инженер Желобцов, Сорбоннаҕа үөрэммит Афанасьев, Рязанскай, хаарыан дьон Ксенофоновтар, Говоровтар, Ефимовтар, Новгородовтар, Никифоровтар, Яковлевтар таптыыр төрөөбүт Сахаларын сирин сайдыытыгар хайаан да сананы, кэскиллээҕи киллэрбит буолуохтара этэ!

"ХАЙААН ДА ЭРГИЛЛИЭМ!.."

«Күөрэйиэхтэрэ умнуллан хаалбыт киһи уңуохтара!»

Алампа

Ханнык да саха киһитэ алаһа дьыизиттэн, алааһыттан букатыннаахтык араһсан барытынан олус ыараханлык саныыр. Сибилигин үүнэн силогилии, хойуу ойуур буолар туораахтары үүннэрэн лоһугурата турбут, лабааларыгар ырыа чыычааҕы ыллаппыт тэнкэ тиити добун холорук булгу сөрөөн, силистэриттэн, Сир-Ийэ буоруттан логлу тардан, мэнэ халлаанна өрө ыттыан таһааран ханна эрэ атын сис оройугар илдэн нымси быраҕарыны, өрөбөлүүссүйэ добун холорууга ааспыт үйэ санатыгар саханы саха дэппит дьонун-мааны дьоммутун аан дойдуну биір гына ыһаттаан баран, сииктиин симилитэ сатаабыт эбит.

«Контрреволюционердар», «үлэһит норуот өстөөхтөрө», «капиталистар үспүйөөннэрэ»- Гражданскай сэриигэ кыйытаран баран омуқ сиригэр куоппут дьону итинтэн атыннык ааттаабат этибит. Тыыллымалар кэпсириллэринэн Г.В.Никифоров - Манньыаттаах уола түүлээҕин, көмүһүн алааһыттан чугас сискэ булуус хастаран кистээбит. Ол оруннаах буолуон сөп, Манньыаттаах уолун баайын уопустаан ылбыт Дьокуускайдааҕы продовольственной комитет боротокуолуттан көрдөххө Г.В.Никифоров маҕаһыныттан 425 тыһыынча солкуобайдаах табаар былдьаммыт. Онно сүрүннээн тоһоҕо, изччэх, тимиір атырдыахтар, лаппаакылар, сүгэлэр, эрбиилэр, тутуу матырыйаала, кырааска кирибиттэр, биір сынтараалкы саа, биір эһэ тириитэ, аҕыйах устуука тиін уопустаммыт.

Түүлээҕин кистээн баран, дойдутуттан араһсы аһылыгын тэрийэн, тihэх төгүлүн бар дьонун аһаптыт. Нөнүө сарсыарда аттанарыгар төрөөбүт балаҕанын атын сизппитинэн үс төгүллээн эргийбит уонна дьонугар туһаайан: "Хайаан да эргиллиэм"- диэхтээбит.

Саха киһитэ төрөөбүт төрүт буоруттан араһсарын олус ыараханлык ылынар. Дойдуттан букатыннаахтык араһсыгын Михаил Федорович Корнилов бэйэтин ахтыгыгар бу курдук суруйар: «...киһэ үс чаас хаҕына порукуоппут атманна. Хотуттарбыт, дьоммут, эрдээхтэр ытыы, ыммалыһа, энэлийэ, туойа хааллылар. Аан дойдубутуттан, алаһа дьыизититтэн, аймах дьоммутуттан, хаарыаннаах оҕолорбутуттан, холоонноох доҕорбутуттан араартаан, айанатан илдэ бардылар. Киэң-куоң куөх хонуубут көгөрөнүгара хаалла. Кыһыл Бырааммыт бараһсан кытаран, көгөрөн хаалла. Лиэнэ өрүспүтүн өрө, улууспутуттан уһулан, нэһилиэкпититтэн чизэрэстэн, илдэ бардылар».

«Маньчжурияҕа куоппуттар», «Японияҕа тиийбит сахалартан Манньыаттаах уола маҕаһынын ыйыппыт үһү» диэн айах кэпсээниттэн ураты саха эмиграннарын туһунан биір да сибириэнньэ суох этэ. Онтон ыраас халлаанна этин эппитин курдук 1989 сыллаахха Финляндияттан кэлбит Саха театрын артистарын булан ажалбыт матырыйаалларыгар олобуран ученай, суруйааччы, билиилээх общественнай деятель, мин таптаан быллыргылы ааттыырбынан "Мэхээлэ Испирдиэнэп Уйбаныап" - Баҕдарыын Сүлбэ "Эдэр коммунист" хаһыакка "Финляндияттан көстүбүт сахалыы сурук" диэн ыстатыйата тахсыбыта. Онно М.Ф.Корнилов Финляндияттан Мукденна олорор сахаларга Асклифеодот Афанасьевич Рязанскайга, Гавриил Васильевич Никифоровка аадырыстаан ыппыт почтовой карточката бэчээттэммитэ.

Итинтэн сиэттэрэн чинчийи үлэтин саҕалаан киірін барбытым.

Горбачев «демократия», «гласность»- диэн оонньуута саҕаламмыт буолан ГКСБК архыптарын тимиір ааннарын кыратык сэгэтэн ылбыта. Онон туһанан ол архыппка күнү

күннүктээн үлэлээн киирэн барбытым. Маннай билэрдий Амма кулубата Афанасий Петрович Рязанский дыалатын үөрөппитим. Онно «бе-лоэмигрант Г.П.Хойутанов» ахтыллар.

Архыптан Хойутаанап дыалатын булан ылабын.

«Г.П.Хойутаанабы хаайар туһунан УУ-РААХ. 1937 сыл, сэттинньи 24 күн».

«Г.П.Хойутаанабы хаайар 7 нүмүрдээх ордер. 24/XI-37.»

Анкетаттан:

«ХОЮТАНОВ Георгий Прокопьевич

Төрөөбүт датата: **1894 сыл кулун тутар 15 күн.**

Төрөөбүт сирэ: **Таатта улууна, Уус-Амма нэһилиэгэ.**

Олорор сирэ: **Мэңэ-Хаңалас, Хаптагай нэһилиэгэ.**

Идэтэ: **оскуола үлэһитэ, учуутал.**

Үөрөбүтэ: **1919 сыллаахха Дьокуускайдаагы учуутал семинариятын бүтэрбит.**

1922 сыллаахха Коробейников баанда-тыгар кыттыспыт. 1923 сыллаахха кордон нөңүө куоппун.

Холостуой. Убайа Михаил Уус Амма нэ-һилиэгэр олорор. Колхозтаах. Инитэ Арте-мий эмиз онно олорор.»

Аллараа өттүгэр: **«Тройка уураагынан 14.04.38 с. ытылыһа»**

Хойутаанап көрдөрүүтүтэн:

«Кыһыллар Айааны ылбыттарын кэннэ ый курдук тайгага сылдьан баран этэрээти таргаппыт. Поручик Рязанский Аскли-феодот, Игнатьев (Гаврилев-Сольский) Фе-дор Прокопьевич, мин Такасиа балыгын ар-тыалыгар үлэзэ кирибиппит. Такасиманы кытта кэпсэтиини английскай тылынан Рязанский ыппыта. Биһиги Сахалиңца ба-рыхтаах этибит. Борохуот Сахалиңца таа-рыйбакка быһа Хакодатага ааспыта. Саха-лиңца Винокуров Дмитрий Прокопьевичка хаалыхтаах этибит. Мин кинини билбэппин. Рязанский билэр киһитэ. 1923 сыллаах-ха Чань-Чунь куоракка кэлбиппит. Тимир су-ол тутуутугар үлэлээн баран Харбиннаа-быппыт. Попов Андрей диэн оспуоччуктуур нуучка киһититтэн Модягоу оройуонугар Бельгийскэй уулусса 25 N-гэр хос куортам-наабыппыт.

Аадырыс остуолун нөңүө Яковлев Петр Дмитриевичи булбуппун. Мин кини автобу-сугар кондукторынан кирибитим. Игнатьев эмиз онно үлэлээбитэ. Рязанский Яковлев кө-мөтүнэн шоффердар курстарыгар үөрэнэ кирибитэ. 24 сыллаах саас Рязанский курсун бүтэрэн баран Мукдеңца эмигрант Гаврил Ва-сильевич Никифоровка барбыта. Никифоров Гаврил Васильевичи кытта Мукдентан кэ-лэ сырыттагына икки төгүлээн көрсүбүтүм. Кузьмин Григорий Михайло-вичтыын эмиз көрсүбүтүм».

1924 сыл ахсынньы 4 күнүгэр П.Ойуунус-кай илии баттааһыннаах 1920-22 сылларга эмиг-

рацияга барбыт сахаларга амнистияны биллэ-рэр туһунан уураабын тутан баран Георгий Прокопьевич дойдутугар төннөөхтөөбүт. Айылбаттан талааннаах педагог буолан учеб-ник, ааҕар кинигэ бөһөнү суруйтаалабыт. Оҕолор ким кинигэтинэн үөрэнэллэрин биллэ-римээри аатын хараарда-хараарда ол учебник-тарынан үөрэтэ сылдыбыттар. «Дьоппуон үспүйүөнэ» - диэн дакаасты сатаан баран кыайбаккалар кинилэр хаамыраларыгар Ал-дантан тутулан кэлбит провокаторы олордуб-буттар. Ол киһи «Хойутаанап Незаметнай элек-тростанциятын сураһар»- диэн көрдөрүүтүгэр олобуран «дьоппуон үспүйүөнэ» буолара да-каастаммытынан ааҕан, тройка уураагынан ыталлар.

«Дьоппуон үспүйүөнэ» Хойутаанап ол си-бидиэнньэни ОГПУ хаайыгыгар олон Кван-тунскай аармыйа ыстаабыгар хайдах тиэрдэи эбитэ буолла? Уонна Алдан биллибэт бириис-кэтин электростанцияга төһө кыамталааҕа дьоп-пуоннар байыаннай разведкаларыгар төһө на-адалааҕа, суолталааҕа эбитэ буолла?

Хойутаанап дыалатыттан иилэ хабан ылан аны Яковлев дыалатын 3278 N-дээх дыалатын булабын.

«П.Д.Яковлевы хаайар туһунан ЯОООГПУ УУРААҕА. 1929 сыл сэттинньи 15 күн».

Төрөөбүт датата: **1892, ахсынньы ый.**

Төрөөбүт сирэ: **Арҕаа Хаңалас улууна, I Маалтааны нэһилиэгэ.**

Үлэлиир сирэ: **Саха АССР эргизэн наркомун э.т.**

Олорор сирэ: **Дьокуускай, Полевая уул. 7. Үөрөбүтэ: Духовнай училище 3 кылааһа, бухгалтер курса.**

Кэргэнэ А.Г.Яковлева 37 саастаах. Уола Георгий 8 саастаах, кыыһа Сахалыа - икки-лээх, уола Тимур саңа төрөөбүт.

Яковлев көрдөрүүтүтэн:

«1913 сыллаахха диэри Дьокуускайга оло-рбутум, типографияга үлэлээбитим. 1913 сыл-лаахха Петроградка бухгалтер курсугар үөрэммитим. 1914 сыллаахтан Жуков заво-дугар конторцигынан, бухгалтерынан үлэ-лээбитим. Революция кэнниттэн дойдубар эргиллэн Уобаластаагы земскэй управага, "Холбоско", "Салдабылга", "Якутторга", эр-гизэн наркомугар үлэлээбитим...

1922 сыллаахха сайын Владивостокка Дитерихсы кытта кэпсэтэр делегация са-стаабыгар кирибитим. Делегация салайаач-чыта Г.С.Ефимов этэ. Дитерихс правитель-ствота ыһыллан олорор этэ. Тугу да сити-спэккэбит Владивостоктан Японияга бар-быппыт, Йокогамага аҕыс ый олорубуппун. Японияга биһир японей албыннаабыта, сэри-сэбэ биэрэһэ буолан бассыбай биэскэллэри-нэн түгүлээхпитин ылан баран сүтэн хаал-быта. Онон Харбиннаабыппыт. Харбиңца шофферскай дыалаага үөрэммитим. Ники-форов автобус атыылаһан биэрбитэ. Пасса-

жирдары таһынан дьарыктаммытым. Хо-йутаанап уонна Сольскай миигин кытта үлэлээбиттэрэ. Өлөрбүт харчыбыт айахпы-тыгар уонна автобус иһин изспитин төлүүрбүтүгэр эрэ тийэр этэ...

...эмигрантан билэр дьонум:

ЕФИМОВ Георгий - ВЯОНУ урукку пред-седателэ. Туспа олорбута. Биһиги саастаат этибит.

РЯЗАНСКИЙ А.А.- урукку бастаанньыс, поручик. Эмиз туспа олорбута, английскай тылы үөрэтэрэ. Харбиңца мин дойдубар эр-гиллиэм эрэ иннинэ кэлбитэ.

ХОЙУТААНАП - эдэр киһи ("юнец" - диэ-бит - ает.), Рязанскийдыын кэлбитэ.

СОЛЬСКАЙ - уруккута сельхозтехникум үөрэнээччитэ. Эмиз Рязанскайы кытта кэл-битэ. Сэлликтээх этэ. Дьыңнээх араспа-анньата Гаврильев.

НИКИФОРОВ Гавр. Вас. - уруккута ула-хан атыһыт. Түүлээгинэн эргинэ сылдьан умайбыт, өссө халаабыттар диһиллэрэ. Мук-деңца олорбута. Кыра үөрэхтээх. "Швецов уонна К*" фирманы кытта сибээстэхэрэ.

КУШНАРЕВ П.А. - Циндаога хамсаабат баайдаах, баайдык олооро.

АВЕРЕНСКИЙ Н.А. - урукку атыһыт. Мукдеңца олорбута. Швецовка үлэлиирэ. Ки-нилэрэ анаан ыт тириитин атыылаһара.

КУЗЬМИН Григ. Мих. - Никифоров Г.В. күтүөтэ. Харбиңца олорбута. Бастааннь-ыстарга Хаптагай штабын начальнига. Эдэ-ригэр учууталыны сылдыбыт...

...Ксенофонтовтары биһир дойдулаахта-рым эрэ быһытынан билэбин. Харбиңца ха-йаларын да кытта көрсүбэтэҕим...

...Бэйэбин буруйдаагынан билимэппин." ЯОООГПУ тройкатын 22.04.30 с. муннабын боротокуолуттан:

«346 N-дээх дыалаланан ЯКОВЛЕВ Петр Дмитриевичи Холубунай Кодекс 58 ыст. 13 нуунунан буруйдаагынан ааган УУРАП: ЯКОВ-ЛЕВ Петр Дмитриевичи үс сылга кон-цлаагырга хаайарга, онтон салгыы сыылкага ыттарга.

Тройка секретара СМОКТУНОВИЧ ЯОООГПУ начальнигын э.б.т. ДОЛЯ 4-с отдел начальнигын э.б.т. НАТАН-СОН".

Сытыы-хотуу, хотунан-соһуруунан, омук сиринэн эргичийэн сылдыбыт Арҕаа Ханалас ыччата ууну-уоту ортотунан ааһа сатаан баран 1938 сыллаах мөлуоһу мүччү көтөөхтөөбөтөх. Ханна тийэн олоҕо мунурдаммыта баччаанна диэри биллибэт.

Үһүс дыала.

«НОВГОРОДОВ Василий Иннокенть-евич - Чинэкэ

Төрөөбүт датата: **1897 с.**

Төрөөбүт сирэ: **Верхоянской уокурук Верхоянскы куората.**

Үөрөбүтэ: **Иркутский университет.»**

«Йокогама куоракка Ксенофонтов Кон-

*стантин Васильевичи кытта бииргэ оло-
бутум (Америкага өлбүтэ). Онтон Ефимовы,
Яковлевы бииргэ олобуппут. Бэс ыйын
бүтүүтэ Харбинтан Никифоров кэлбитэ.
Онон бука бары квартира куортамнаан, 1923
сыл балаган ыйын маңнайгы күнүгэр буолбут
сир хамсааһыныгар дизри бииргэ олобуп-
пут. Сол күнтэн дьонпуоннар омуктары кыр-
бааһыннара сағаламмыта... Японияттан
Кушнарэв ыппыт борохуотунан Никифоров
Гавриил Васильевич, Ефимов, Кузьмин Гри-
горий Михайлович уо.д.а. Циндаога Кушнарэв
Петр Аксимиовичка тиийбиппит.»*

Василий Иннокентьевич Новгородов
П.Ойуунускай иди баттаабыт амнистиятыгар
сөп түбээн дойдутугар төннүбүт. Кэргэнини
ин Анна Ивановнаыын эмиграцияттан эргил-
лэн баран Чыамайыкы оскуолатыгар
учууталлаабыттар. Чыамайыкы кырдыаҕастара
учууталларын туһунан сүрдээх истинник
ахталлар. 1927 сыллаахха бастын үөрэнээччи-
лэри куоракка экскурсияга киллэрэн Былатыан
Ойуунускайы, максим Аммосовы кытта
көрүһүннэрибит. Ол курдук учууталлыы сылдь-
ан Ксенофонов дьыалатыгар сымыйанан ба-
лыллан хаайыы дойдуланар.

*«...Ксенофонов Павел Васильевичтыын
1917 сыллаахха билсибиппит. Ол кэнииттэн
уон сыл устата көрсүбэтэхпит. Харбиңца
тийиэ сырыттагына көрсүбэтэхпит. Кини-
ни көрсүбүт Олесов Никита Иннокентьевич
"бөрүкүтэ суох" дизбитэ. Ол иһин сахалар
кинини көрсө сатаабатахтара.»* -

В.И.Новгородов быһаарытыттан.

В.И.Новгородов туох да буруйа суох эрэри
эмиз тройка уураабынан 10 сылга концлаабыр-
га, онтон сыылкаба ууруллар. Сэрии аҕай ин-
нинэ кэргэниниин, ыарыһах буолбут кыыстарын
эмтэтээри Крымна олозсуйаллар. Онно курор-
ка эмтэнэ тиийбит биир дойдулаабын көрсөр.
Кэргэниниин дьылэригэр ыныран ыалдьытта-
таллар. Ол манньатын кини донуоһунан ол
түүнүгэр ИДьНК үлэһиттэрэ кэлэн Новгородо-
вы тутан бараллар. Хайа лаабырга сору-муну
көрөн өлбүтэ биллибэт.

Эмиграцияттан төннөн кэлбит дьон бука ба-
ры итинник дьылбаламмытара.

Каландарашвили штабын уруссаллааһы-
нна кыттыны ылбыт Ленскэй добровольчес-
кай этэрээт хамандыырдара, саллааттара "со-
куону таһынан" биллэриллибиттэрэ. Онон
А.А.Рязанскайга, Г.М.Кузьминна, Ф.П.Гав-
рильев-Сольскайга, К.В.Ксенофоновка,
Н.И.Олесовка амнистия бэриллэбэтэҕэ. Афа-
насий Петрович Рязанскай наркомземна үлэли
сылдьан уолугар амнистия ылаары араастаан ту-
руорса сатаабыт. Аккаастаабыттар.

Рязанскай аҕатыгар суругуттан көстөрүнэн
советскай подданствоны ылбатах дьону Кытай
Илинни Тимир Суолугар – (КВЖД), атын да со-
ветскай тэрилтэлэргэ үлэли сылдьыбыт дьону
үлэлэриттэн устуталаан кэбиспиттэр. Аскил-
феодот Рязанскай КИТС-гар үлэли сылдьан
уһуллан хаалбыт. Онон "китайскай-английскай
эргиэн фирматыгар кытай тылыттан англис-
скайга, англискайтан кытайдыы суруйсалла-

рыгар корреспонденынан" үлэли кирибит.
Аҕата уолугар французтуу "эмиграцияттан эр-
гилибиттэр антах хаалбыт дьону ордук са-
ныылар" - диэн суруйбута оҕонньору буруй-
дууларыгар биир пуун быһыытын сылдьар.

Дойдуларын аймах-билэ дьоннорун ахтал-
ларын тулуйумна Константин Васильевич Ксе-
нофонов Америкага, Григорий Михайлович
Кузьмин Харбинна, Федор Прокопьевич Гав-
рильев Мукденна күөгэйэр күннэригэр сылдь-
ан өлөөхтөөбүттэр.

Сунтаар Кутанатыттан төрүттээх Мэтэ-
эллээх Миискэ уолун, бэйэтин дьобурунан
үөрэҕи баһылаан Иркутскайдаагы учуутал се-
минариятын бүтэрбит Григорий Михайлович
Кузьмин эрэдээҕи киһи эрэ аһынар. Ойуунус-
кайдаах, Аммосовтаах добордоро. Сана ыал бу-
олан олох үөрүүтүн билэн эрдэбинэ таптыыр
доброро Надята оҕолонобун диэн өлөн хаалар.
Баар суох сүрэҕин чопчутун, уолчаанын Витя-
тын хаалларан, тыынын тэскилэтэн омук сири-
гэр куотар. Олох итинник охсууларын, соҕотох
хаалыыны, мунутахсыйыыны, инникигэ эрэли
сүтэрини хайдахтаах сүрэх тулуйуй!

Гавриил Васильевич Никифоровка - Маннь-
ыаттаах уолугар амнистия бэриллибит, бэл, эр-
гиэн наркомунан ынырбыттар эрэри, мындыр
киһи балачча ыараннатан көрөн баран басса-
быыктар былаастарын сағана дойдутугар төн-
нөртөн туттуммут.

(Салгыыта бэчээттэниэ)

Г.В. Никифоров оболоро: Елена, Лариса, Анатолий

2012
Норуссар
сомоболууларын
уонна
дотордууларын
сыла

